

מבוא

דניאל דה מלאך לב גרינברג

ספר זה עוסק בקולוניזציה היהודית בארץ ישראל/פלסטין נוכח ההתנגדות הפלסטינית מתוך פרספקטיבה סוציולוגית-היסטורית. הספר הוא פרי מאמץ של קבוצת "התיישבות והתנגדות" שנפגשה במכון ון ליר בירושלים בשנים 2017-2019.¹ המשותף לחברי הקבוצה היה עניין בהבנת הדינמיקה של היחסים בין שני הצדדים ואי-נחת מן הגישות התיאורטיות הרווחות. לא יצאנו מנקודת מוצא תיאורטית אחידה ולא חתרנו לאחידות, וכפי שניכר מהמאמרים המובאים כאן, גם היום יש בינינו הבדלי גישה. עם זאת, כפי שננסה להראות, גיבשנו במהלך הלימוד בצוותא מכנה משותף רחב, אשר מוסיף תובנות תיאורטיות חדשות לחקר הקולוניזציה וההתנגדות אליה ולניתוח הדינמיקה ביניהן.

אנו מבקשים לחדש בשני מהלכים מחקריים מרכזיים הקשורים זה לזה. החידוש האחד הוא בחינה של ההשפעות ההדדיות הדינמיות בין התנגדות הפלסטינים לדחיקתם מהקרקע ובין אסטרטגיות הקולוניזציה הציונית. המאמרים בספר מדגישים את הכוח שמפעילה ההתיישבות הציונית על האוכלוסייה המקומית ואת הסוכנות של הפלסטינים בהתנגדותם להתיישבות זו. הם מראים שוב ושוב כי הספרות הקודמת שגתה בהסבר של מאפיינים בסיסיים של פרויקט ההתיישבות הציוני בגלל ההתעלמות שלה מההתנגדות הפלסטינית, דחיקתה לשוליים, או ניתוק של ההתייחסות אליה מהדיון על פרויקט ההתיישבות הציוני. עם המאפיינים המרכזיים שעיצובם נבחן בספר בהקשר של ההתנגדות הפלסטינית ניתן למנות את החתירה להתיישבות יהודית נפרדת, את הדינמיקה של הפעלת כוח, את הפריסה הגיאוגרפית של ההתיישבות ואת הניצול הכלכלי. החידוש האחר, הקשור לזה הקודם, הוא בהתרחקות מתפיסות מבניות נוקשות ובהפניית תשומת הלב לאופי הלא רציף של תהליך הקולוניזציה ולהיעדר כיוון טלאולוגי, המאפיין את התיאור של רוב הספרות עד כה. אנו מפנים את תשומת הלב לנקודות מפנה מרובות בתהליך הקולוניזציה, כאלה שחורגות משינויי השלטון או המשטר שעמדו במוקד הדיון גם

1. נוסף על הכותבים בספר זה היו בקבוצה משתתפים נוספים ואורחים. עם המשתתפים הקבועים נמנו פרופ' חנה הרצוג, פרופ' קובי מצר, פרופ' סנדי קדר, ד"ר אבישי ארליך, ד"ר תום פסח וח'אלד ענבתאווי. עם האורחים נמנו פרופ' מנחם קליין, פרופ' הלל כהן, פרופ' מחמוד יזבק, ד"ר ארנון דגני, ד"ר לינה דלאישה ופרופ' נירה יובל-דיוויס.

בעבר (1917, 1948, 1967, ו-1993), ומבליטים מקרים שבהם פרויקט הקולוניזציה הואט, נבלם, או אף נסוג.

מאמרי הספר בוחנים היבטים שונים של הקולוניזציה הציונית וההתנגדות הפלסטינית לאורך כמאה שנה. הם מבקשים להדגים את פוטנציאל ההתמקדות בשאלות שליטה בקרקע, או בטריטוריה, בניתוח משולב של ההתיישבות וההתנגדות, וכן להפנות את תשומת הלב לנקודות מפנה בפרויקט הציוני. מוצג כאן מבט ארוך טווח, הכולל התייחסות לאירועים שהתרחשו מראשית השליטה הבריטית בארץ בשנת 1917 ועד הארגון מחדש של השליטה הישראלית במזרח ירושלים בשני העשורים האחרונים. עם זאת איננו מתיימרים להציג דיון מקיף ומסכם בהתפתחות ההתיישבות היהודית וההתנגדות הפלסטינית.

בהעמדת המושג "קולוניזציה" במרכז הניתוח אנחנו מבקשים להישען על הספרות המרתקת העשירה, המתרחבת והולכת, על הקולוניאליזם ועל הקולוניאליזם ההתיישבותי בישראל/פלסטין, ועם זאת להעביר את הדגש מניתוח מבני של מדיניות לניתוח חברתי-היסטורי, הבוחן את השינויים בשליטה על קרקע ובהכפפה אגב התייחסות לרצף האירועים המשפיעים זה על זה (Sewell 1996).

מכיוון שהמושג קולוניזציה אינו בהיר ומוסכם בספרות, נראה לנו חשוב לפתוח בהסבר על השימוש שלנו בו. אנו מתייחסים לקולוניזציה במונח הרחב של המושג – השתלטות מבחוץ על שטח מתוך הכפפת האוכלוסייה המקומית/הילידית או דחיקתה מהקרקע. ההשתלטות היא ביטוי לדינמיקה של יחסים בין קבוצה חזקה יותר של "מתיישבים" (colonizers), שבאה מחוץ לאזור, לבין קבוצה חלשה של "מיושבים" (colonized), שחיו באזור קודם לכן. הקבוצה החלשה מנסה להתנגד לתהליך הקולוניזציה במגוון של דרכים, פרטיות וקולקטיביות. כל עוד היא מצליחה ונשארת על הקרקע, היא מוכפפת פוליטית וצבאית, מנוצלת כלכלית ונתונה לעיתים גם לניסיונות אסימילציה.

אנחנו מבחינים בין קולוניזציה כתופעה כללית של השתלטות קבוצות חזקות מעבר לגבולן, בראש ובראשונה השתלטות של קבוצות מאירופה על שטחים ביבשות אחרות, ובין צורה ספציפית יותר של קולוניזציה התיישבותית, הנשענת על שליטה בקרקע באמצעות אוכלוסיית מתיישבים גדולה המבקשת לבנות חברת מתיישבים (settler society). גודלה הניכר של אוכלוסיית המתיישבים וחתירת המתיישבים לדחיקת המקומיים כדי להקים חברה חדשה הם מאפיינים מרכזיים של הקולוניזציה ההתיישבותית, אך לפי תפיסתנו אין להפריד אותם מהתופעה הכללית יותר של קולוניזציה, הכוללת גם ניצול כלכלי של משאבים ושל עבודת האוכלוסייה המקומית/הילידית. דחיקת האוכלוסייה המקומית מהקרקע היא תמיד תהליך הדרגתי הקשור לקצב ההגעה של קבוצות המתיישבים וליחסי הכוח. לכן כל עוד אין הגירוש או ההשמדה מלאים, מתפתחים לצידה יחסים כלכליים של ניצול והפקת רווח כלכלי על חשבון האוכלוסייה הוותיקה יותר, הנובעים גם הם מיחסי הכוח הבלתי שווים בתחום הפוליטי, הצבאי או הכלכלי.

האופי הדינמי והתהליכי של הקולוניזציה תלוי בקצב ההתיישבות, בגודל של אוכלוסיית המתישבים, במאפייני האוכלוסייה המקומית, בהתנגדות שהיא מצליחה להוציא לפועל וביכולתם של המתישבים לנצל אותה ואת משאבי הטבע והקרקע. שילוב המושג קולוניזציה התיישבותית בתוך המסגרת הכללית של תהליך הקולוניזציה מאפשר לבחון את ההבדלים המשמעותיים בין תהליכי קולוניזציה שבהם הייתה הדחיקה כמעט מלאה – לדוגמה הקולוניזציה בצפון אמריקה, אוסטרליה וניו זילנד, שעליה מתבססת התיאוריה של הקולוניאליזם ההתיישבותי – ובין תהליכי קולוניזציה חלקיים ואף שונים לגמרי באמריקה הלטינית ובאפריקה. כפי שנראה כאן, המקרה הישראלי/פלסטיני מסתמן כמקרה מורכב במיוחד, שקשה להחיל עליו הסברים מבניים פשוטים. בספר אנו מנסים להציע על סמך המקרה של ישראל/פלסטיין כמה תובנות תיאורטיות ואנליטיות ובכך לתרום להבנת המורכבות של תופעות הקולוניזציה וההתנגדות לה במישור הכללי.

אפשר לומר שהמחקר הענף על ההתיישבות היהודית בארץ ישראל/פלסטיין מורכב מפרספקטיבה פנים-יהודית, או ישראלית, שאינה מתייחסת להכפפת הפלסטינים ולדחיקתם מהקרקע, ולעומתה מפרספקטיבות ביקורתיות שמתייחסות לתהליכים אלו כל אחת בדרכה. לפי המתווה התיאורטי המערכתי (והפונקציונליסטי) שהניח שמואל נח אייזנשטדט, ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בעת החדשה מבטאת מימוש של האידיאולוגיה הציונית המגשימה תהליך של מודרניזציה של העם היהודי. היא הונהגה בראשיתה על ידי אליטה חלוצית משרתת שחתרה לבנות חברת מתיישבים חדשה.

בספר המכונן שלו משנת 1967 על החברה הישראלית קרא אייזנשטדט לבחון את החברה הישראלית בהשוואה לחברות התנחלות מודרניות אחרות (או "new colonizing societies", כפי שנכתב במהדורה האנגלית של הספר), "שהעתיקו מוסדות חברה מערביים אל תוך רקע חדש בלתי מערבי". עם זאת, לפי הניתוח של אייזנשטדט, בישראל "לא נעשה הניסיון במקום חדש לגמרי וריק כמעט לחלוטין מבחינה תרבותית (כמו למשל באוסטרליה) אלא בחלק מהמזרח התיכון, המצטיין בכל התכונות של הארצות שמכנים נחשלות" (אייזנשטדט 1967, 3-4).² ההתייחסות לפלסטינים בספרו של אייזנשטדט מצומצמת מאוד. החברה הערבית הפלסטינית מתוארת כחברה נפרדת ונחשלת, והציונות מתוארת כתנועה שאין לה רצון להתערב בענייניהם של הפלסטינים, אלא היא חותרת לבנות קהילה לאומית מודרנית נפרדת. דחיקת הפלסטינים מהקרקע כחלק מתהליך הקולוניזציה והכפפתם לשליטה הישראלית אינן נידונות ואף אינן מוזכרות כסוגיה הדורשת ניתוח, וגם לא כחסבר לאופן בנייתה של חברת המתיישבים.

2. כדאי לשים לב להבדל המשמעות בין הביטוי colonizing societies שבמהדורה האנגלית של הספר (Eisenstadt 1967, 4-5) ובין הביטוי העברי המתון והתמים יותר "חברות התנחלות", שאיננו מתייחס לממד ההכפפה.

המחקר על ההתיישבות הציונית בפרספקטיבה הפנים-יהודית התפתח במידה רבה בנפרד בדיסציפלינות שונות. בתחום ההיסטוריה הייתה השפעה מעצבת לסקירה המקיפה שהציג אלכס בין כבר בראשית שנות החמישים (בין 1952). בשנות השישים התרחב המחקר, בין השאר בעבודותיהם של ישראל קולת, אניטה שפירא ויונתן פרנקל, ובשנות השבעים הצטרפו אליהם עוד חוקרים רבים שבחנו בפירוט מיוחד את ההיסטוריה של התנועות הקיבוציות.³ במחקר הסוציולוגי הישראלי על החברה בארץ תפסה ההתיישבות מקום מרכזי מראשית הדרך, כאשר הדגש בדרך כלל הוא על ניתוח נפרד של כל צורת יישוב.⁴ למרות הביקורת החריפה שספגה הפרספקטיבה המערכתית, חקר צורות התיישבות שונות במישור האמפירי (קיבוץ, מושב, יישוב קהילתי ועוד) משמש מאז שנות השמונים בסיס למחקר ענף מנקודת מבט זו, לפחות בתחומי הקו הירוק.⁵ חריג מסוים להתעלמות מהפלסטינים בספרות זו הוא ספרו של ארנון גולן שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל 1948-1950, המתאר את הרס היישובים הערביים ואת הגירוש שנלווה להתיישבות היהודית באותן שנים (גולן 2001).⁶

מול המחקר שפסח על הפלסטינים התפתח לאורך השנים גוף רחב של עבודות ביקורתיות יותר על תהליך הקולוניזציה הציוני, שחתרו לחשוף את הכפפתם של הפלסטינים, את ניצולם הכלכלי ואת דחיקתם מהקרקע. גוף עבודות זה ניתן לתיאור סכמטי כבנוי משלוש פרספקטיבות תיאורטיות שונות שהתפתחו זו בעקבות זו, כאשר כל פרספקטיבה חדשה מאפילה במידה מסוימת על קודמתה. אנו מבקשים להבהיר כאן כי איננו מתייחסים לציונות כפרויקט אידיאולוגי של בינוי אומה אלא כפרויקט התיישבותי החותר לדחוק את רגלי הפלסטינים ולהשתלט על הקרקע כדי לכונן ריבונות יהודית, ולכן שואף ליישב עליה יהודים ביישובים מופרדים ומבודלים ולכונן אותם כקהילה לאומית.

בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים התפתחה בהדרגה פרספקטיבה של קולוניאליזם ואימפריאליזם בחקר הקולוניזציה בארץ ישראל/פלסטין. בפרספקטיבה זו, שאחדים ממאמציה כבר השתמשו במונח "קולוניאליזם התיישבותי", נבחנה

3. ראו לדוגמה קולת 1964; שפירא תשכ"ט; מרגלית 1971; בן אברם 1976; כנרי 1989; פרנקל 1989; ניר 2008.

4. ראו לדוגמה לנדסהוט 1944; אייזנשטדט 1950; טלמון 1970; בובר 1983; Ben-David 1964; Weintraub et al. 1964.

5. ראו לדוגמה בן רפאל 1996; שורץ 2004; בן רפאל ואחרים 2011; Rosen and Razin 2009; Russell et al. 2013.

6. חשוב לציין שלמרות התייחסותו להרס של המרחב הערבי נצמד גולן לפרספקטיבה של מודרניזציה, לדחייה של הממד הקולוניאלי בהתיישבות הציונית ולניתוק של המהלך המלחמתי מהמדיניות הציונית לפני כן ואחרי כן. לסקירה שיטתית של המחקר הגיאוגרפי ההיסטורי עד שנת 2001, כולל עבודות שעוד לא הושלמו אז, ראו רובין 2001. מאז נוספו כמוזן מחקרים רבים נוספים בפרספקטיבה דומה.

הקולוניזציה הציונית בקשר לאינטרסים הכלכליים והפוליטיים של המערב ושל ישראל וליחסי הניצול ביניהם ובין הערבים בכלל והפלסטינים בפרט.⁷ גישה רדיקלית זו התפתחה תחילה מחוץ לאקדמיה, אך השתלבה בהדרגה בתוכה עם אימוצן של גישות ניאור-מרקסיסטיות ואנטי-אימפריאליסטיות במדעי החברה.⁸ בהתייחסות לאינטרסים האימפריאליים וליחסי הניצול בין המתישבים היהודים לפלסטינים תרמו המחקרים שנכתבו מגישה זו תרומה שלא תסולא בפז להעשרת הדיון בפרויקט הקולוניזציה הציוני. אלא שהניתוח החדשני שלהם נשאר בדרך כלל ברמה התיאורטית הכללית ולא העמיק בניתוח מפורט של ההתיישבות היהודית בארץ, הבסיס הכלכלי שלה, גיבושה הפוליטי, הארגוני והתרבותי, וכיוצא באלה.⁹ יתר על כן, מחקר זה הלך והצטמצם למן שנות השמונים, אולי על רקע הירידה בפופולריות של גישות ניאור-מרקסיסטיות באקדמיה (Therborn 2008). הפיתוח היחידי שלו בשנות התשעים היה בעבודה החשובה של נהלה עבדו ונירה יובל-דיוויס, שבחנה את הקולוניזציה הציונית מתוך התייחסות להצטלבויות שלה עם מעמדה, מגדר ואתניות (Abdo and Yuval Davis 1995).

בראשית שנות השמונים החלה להתפתח בישראל גישה ביקורתית הבוחנת את הקולוניזציה היהודית כחלק מ"הקונפליקט היהודי-ערבי". פרספקטיבה זו דומה לגישה המערכתית שהציע אייזנשטדט לאפיון החברה בישראל כחברת מתיישבים, אך רואה בציונות תנועה קולוניזטורית שבאה לדחוק את האוכלוסייה הערבית מן הקרקע ומשוק העבודה. הגישה החדשה ביטאה מפנה דרמטי בהשוואה לגישה המערכתית הקודמת בכך שהציעה ניתוח שאיננו נשאר יהודי פנימי אלא בוחן את תהליך הקולוניזציה בהקשר של נוכחות הפלסטינים בארץ ומפתח את ההשוואה לפרויקטים קולוניזטוריים אחרים. ברוך קימרלינג, שהיה החלוץ בגיבוש פרספקטיבה זו, תיאר את הקולוניזציה הציונית בהקשר של מושג הספר של פרדריק ג'קסון טרנר ומידת פתיחותו או סגירותו, לעומת ארצות הברית, המתאפיינת

7. ההתייחסות אקדמית מוקדמת יחסית לציונות כפרויקט של קולוניאליזם בחסות מעצמה בקרב הפלסטינים ראו Sayegh 1965. החיבור שלו היה כנראה הראשון שהשתמש במונח קולוניאליזם התיישבותי בהקשר הישראלי-פלסטיני. לניתוח ישראלי ניאור-מרקסיסטי של מצפן ראו Bober 1972. לפרסומים אקדמיים בפרספקטיבה מרקסיסטית אנטי-אימפריאלית המתייחסת גם לישראל/פלסטין בשנות השבעים ראו לדוגמה Rodinson 1968; Trabulsi 1969, 53-90; Jabbour 1970; Abu-Lughod and Abu-Laban 1974; Hilal 1976; Kayyali 1977.

8. לתיאור המפנה הגלובלי במחקר מדיון על התיישבות חלוצית לדיון על אימפריאליזם וקולוניאליזם ראו Veracini 2013.

9. כך לדוגמה, העבודה פורצת הדרך של אליה זורייק על הפלסטינים אזרחי ישראל בחנה את ההתפתחות הכלכלית בארץ מן הפרספקטיבה של קולוניאליזם פנימי, אך התמקדה בתלות של היישובים הערביים בתוך הקו הירוק ו בניצול שלהם, מבלי לנתח את ההתיישבות היהודית והתפתחותה (Zureik 1979).

בספר פתוח ובהתיישבות אינדוידואליסטית. בארץ, על פי הניתוח של קימרלינג, צפיפות האוכלוסייה יצרה ספר סגור, אשר חייב את התנועה הציונית לעשות מאמץ קולקטיבי לרכישת הקרקע, ליישובה ולשימור השליטה עליה. בתנאים אלו, טען קימרלינג, לא יכול היישוב לצמוח על בסיס מוטיב הרווח הפרטי, ולכן הוא פיתח מגזר ציבורי רחב המבוסס על כלכלה מסובסדת, שליטה פוליטית ריכוזית ואידיאולוגיה קולקטיביסטית.¹⁰

גרשון שפיר הרחיב את גישת הקולוניזציה של קימרלינג כששילב את תיאוריית שוק העבודה של עדנה בונסיץ' (Bonacich 1972) עם מיון דפוסי הקולוניאליזם של ג'ורג' פרדריקסון (Fredrickson 1981). הוא השתמש בתובנות תיאורטיות אלו לניתוח ראשיתה של ההתיישבות הקולקטיביסטית של תנועת העבודה הציונית. שפיר הדגים את הפוטנציאל של הגישה בניתוח אמפירי, שהראה שהקמת יישובים ליהודים בלבד בידי תנועת העבודה הייתה קשורה למאמץ למנוע תחרות עם עבודה ערבית וזולה יותר והובילה לגיבוש האסטרטגיה של התיישבות אתנית טהורה (Shafir 1989). על אף התמקדותם במוסדות היהודיים הראו אפוא קימרלינג ושפיר כי אין להסביר את אופייה של הקולוניזציה הציונית בלי להתייחס לצפיפות האוכלוסייה הפלסטינית, למאפייניה ולמחיר הזול של העסקתה. ואולם בניתוח שלהם הוצגו הפלסטינים כגורם "חיצוני" לחברה היהודית-ישראלית, המשפיע עליה באופן סטטי. ההתייחסות אליהם נשארה מבנית, ללא ניתוח של פעולתם כסוכנים היסטוריים. מחברים נוספים יישמו מראשית שנות השמונים את פרספקטיבת הקולוניזציה בתחומי מדינת ישראל כרכיב מרכזי בעיצוב יחסי הכוח והשליטה בין המדינה לאזרחיה הפלסטינים. יאן לוסטיק בחן את המדיניות הישראלית כלפי הפלסטינים אזרחי ישראל בפרספקטיבה זו ותיאר את יצירת התלות הכלכלית שלהם כחלק ממאמץ מקיף שמטרתו לשלוט בהם שליטה פוליטית, ולא דווקא כמאמץ למקסם רווחים (לוסטיק 1980). עבודות של גיאורפים דוגמת ע'אזי פלאח (Falah 1991), אורן יפתחאל (Yiftachel 1996) ואחרים תיארו בפירוט את נישול הפלסטינים מהקרקע כמהלך המכוון להגביר את השליטה בה. בתחום האנתרופולוגיה, עבודתו של דני רבינוביץ על הדרת האזרחים הפלסטינים בנצרת עילית נשענה על פרספקטיבה דומה (Rabinowitz 1997). יפתחאל הרחיב את הפרספקטיבה של הקולוניזציה, ובשורה של עבודות חשובות הציג את התהליך כמכשיר המרכזי ביצירת "אתנוקרטיה" בישראל. על פי הניתוח שלו, המשטר האתנוקרטי יוצר מדרג פנימי מורכב שמבדיל לא רק בין "מתיישבים" ל"ילידים" אלא גם בין קבוצות שונות של "מתיישבים מהגרים" יהודים (Yiftachel 2006). טיעון זה זכה לפיתוח ניכר בעבודות נוספות דוגמת עבודותיהם של ארו צפדיה על ערי הפיתוח (Tzfadia 2006), של סמדר שרון על המושבים בחבל לכיש (שרון 2018) ושל קימרלינג על החברה בישראל כולה (קימרלינג 2004).

¹⁰ על הכלכלה הציונית ראו Kimmerling 1983a. על התפיסה הטריטוריאלית ראו Kimmerling 1983b. להדגשה דומה של הממד הטריטוריאלי בקונפליקט היהודי-ערבי ראו ארליך 1993.

המחקר הביקורתי על ההתיישבות היהודית בארץ התרחב משנות האלפיים במסגרת התפתחות רחבה יותר של פרספקטיבה פוסטקולוניאלית בניתוח החברה בישראל/פלסטין. במרכז המהלך עמדו מכון ון ליר בירושלים וכתב העת תיאוריה וביקורת.¹¹ בהקשר של תהליכי הקולוניזציה בישראל/פלסטין, הפניית תשומת הלב למקום המורכב של המזרחים בתוך הפרויקט הציוני הייתה תרומה מרכזית של פרספקטיבה זו. מחקרים מנקודת מבט זו מצד אחד הראו כיצד אפשר השיח האוריינטליסטי את הדרת המזרחים ממוקדי הכוח ואת החלשתם כדי ליישב אותם בהתאם לצורכי הפרויקט הקולוניאלי (לדוגמה בנימין 2006; שרון 2017), ומצד שני הם הפנו את תשומת הלב למאמץ של המדינה להפריד בין היהודים יוצאי מדינות ערב ובין הפלסטינים בניסיון לטהר את דפוס הכלאיים, או בלשונו של בני נוריאל – להשיג את "קבורתו של הטיפוס היהודי-ערבי, ואת החלפתו במושג 'מזרחים'" (נוריאל 2005, 40).

ההתייחסות לפן הפוליטי של תהליך הקולוניזציה והפיתוח הפוסטקולוניאלי של התייחסות זו לחברה בישראל תרמו רבות להבנת הקולוניאליזם ההתיישבותי הציוני. עם זאת, בעבודות שנכתבו מראשית שנות התשעים של המאה העשרים עד אמצע העשור הראשון של שנות האלפיים הייתה מעט מאוד התייחסות לשאיפה המתמדת של הציונות להרחיב את תהליך הקולוניזציה לשטחים חדשים, ובעיקר מעט מאוד התייחסות להתנחלויות שמעבר לקו הירוק, כולל ירושלים. הסבר אפשרי לכך הוא שבעקבות "משבר ההתיישבות העובדת" והסכמי אוסלו דומה היה שנפתח פתח לתהליכים של דה-קולוניזציה. יתר על כן, שתי התפתחויות אלו נתפסו כחלק מתהליך רחב הרבה יותר וחד-כיווני של גלובליזציה והיחלשות המדינה.¹² כפי שיתואר להלן, על רקע ההכרה הגוברת שתהליך אוסלו נכשל ופתרון שתי המדינות מתרחק, השאיפה הציונית להתפשטות מתמדת זכתה ב-15 השנים האחרונות לתשומת לב מחודשת.

תשומת הלב החדשה לתהליכי הקולוניזציה הציונית בתקופה האחרונה מתייחסת גם לגדה המערבית (יהודה ושומרון) וירושלים, גם למאבקים בערים המעורבות הישראליות וביישובים הבלתי מוכרים בנגב ובגליל, וגם לתנועה הקיבוצית. שורת עבודות על ההתנחלויות ניתחה אותן כביטוי לשינויים רחבים יותר שהתחוללו

11. התרומה של תיאוריה וביקורת לעניין המחודש בשאלת הקרקע בלטה כבר בשנת 2000, בגיליון נושא שהוקדש למאמץ "להחזיר את הגבול, השיכון, האדמה, הוועדה, המועצה, המקום, התוכנית, המלט והסלעים, אל חוקרי התרבות". ראו שנהב 2000, 7. בארבע השנים הבאות הקדיש כתב העת שני גיליונות נושא ועוד מאמרים רבים לפוסטקולוניאליזם. ראו שנהב 2002; בית לחם ואחרים 2006. הקובץ קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי בעריכת יהודה שנהב (2004) הביא לקדמת הבמה את ההגות האנטי-קולוניאלית והפוסטקולוניאלית העולמית בצד חיבורים מקוריים חדשים על הרלוונטיות של הפרספקטיבה הפוסטקולוניאלית בהקשר הישראלי.

12. פלד ואופיר 2001; רם 2005; גרינברג 2007.

בישראל, כגון ההפרטה (גוטוויין 2004), השאיפה הגוברת לאינדיווידואליזם (Newman 2017) ההתפתחות האתנית (גיליס 2016) או ההתפתחויות בחברה החרדית (כהנר 2017). בו בזמן התחדש גם המחקר הביקורתי יותר על הקולוניזציה היהודית, שהתייחס לדחיקה של הפלסטינים ולהכפתם. מקום בולט תפסו בו גיאוגרפים וחוקרים אחרים שהתעניינו בממד המרחבי של תהליכים פוליטיים. ארו צפדיה ואורן יפתחאל, לדוגמה, תיארו "מרחבים אפורים" שנוצרים בארץ בסיוע השלטון כדי לממש את מה שהם מכנים מדיניות אתנוקרטית או קולוניאלית (צפדיה 2016; Yiftachel 2009); חיים יעקובי ניתח את המאבק לדחיקת הפלסטינים בעיר המעורבת לוד (Yacobi 2009), ואייל ויצמן תיאר את מפעל השליטה וההתיישבות שכוונה מדינת ישראל בשטחים הכבושים כביטוי לארכיטקטורה משוכללת הכוללת מחסומים, מכשולים וחומות, כבישים עוקפים, גשרים ומנהרות (Weizman 2007). בדגש אחר הציג גדי אלגזי (2006) ניתוח מורכב של השותפויות בין קבלני בנייה ויזמי הייטק ובין הציבור החרדי במה שהוא מכנה "קפיטליזם קולוניאלי". בהקשר הקיבוצי הבלית דניאל דה מלאך את תפקיד התנועה הקיבוצית במיסוד הכיבוש, וקשר את תהליך ההפרטה בקיבוצים (וגם במושבים) למן שנות התשעים לצמצום תפקידה של החקלאות בהרחבת השליטה היהודית בקרקע בעקבות הסכם השלום עם מצרים ותהליך אוסלו (דה מלאך 2015).

הדגש החדש על דחיקה מהקרקע בחקר הקולוניזציה הציננית הושפע באופן הולך וגובר מגרסה חדשה של פרספקטיבת הקולוניאליזם ההתיישבותי, שנשענה על התפתחות תיאורטית בינלאומית וכמעט גלובלית בחקר הקולוניזציה. מעצביה, פטריק וולף ולורנצו ורצ'ני, נוקטים הבחנה אנליטית בין מה שהם מכנים "קולוניאליזם התיישבותי" ובין "קולוניאליזם". את הקולוניאליזם ההתיישבותי הם מתארים כמדיניות, משטר או מערך כוח המבטאים מאמץ או "היגיון" שמכוון לדחוק את האוכלוסייה הילידית מהקרקע ולחסל אותה – פוליטית, תרבותית ולעיתים גם פיזית. הקולוניאליזם ההתיישבותי כפי שהוא מתואר מן הפרספקטיבה החדשה מבקש להנציח את הנוכחות הפיזית של הקבוצה המיישבת בשטח נתון, ובדרך כלל גם להרחיב אותה לשטחים נוספים, ולא דווקא מתוך מטרה להשיג רווח כלכלי. לפי הגרסה החדשה של וולף ורצ'ני, אחד המאפיינים הבולטים של המשטר הקולוניאלי ההתיישבותי, לאחר שהתבסס, הוא הניסיון לקבע את השליטה הקולוניאלית באמצעות הטמעת האוכלוסייה הילידית הנשארת בגבולות המדינה. הטמעה זו יוצרת קושי להוציא לפועל תהליכים של דה-קולוניזציה. נוכחות המתישבים בשטח יוצרת מבנה שהוא קשה לביטול הרבה יותר מאשר משטר קולוניאלי.¹³ את הדוגמאות המובהקות של קולוניאליזם התיישבותי בגרסה זו ניתן למצוא כאמור במדינות בעלות שטח רחב ואוכלוסייה בלתי משולבת בכלכלה

13. הספרות על קולוניאליזם התיישבותי ב-15 השנים האחרונות רחבה ביותר. מקום בולט וכמעט דומיננטי תופסות בה העבודות של פטריק וולף (בפרט 2006; Wolfe 1999) ושל

העולמית בצפון אמריקה ובאוקיאניה – בעיקר ארצות הברית, קנדה, אוסטרליה וניו זילנד – שאליהן עברו מתיישבים אירופים בין המאה השש־עשרה למאה התשע־עשרה בתמיכה ובעידוד של האימפריה הבריטית. הפרספקטיבה של הקולוניאליזם ההתיישבותי בגרסתה החדשה יושמה כמעט מראשית הדרך גם בארץ, על אף ההבדלים בינה ובין הארצות שהוזכרו. היא גם משמשת היום לניתוח והשוואה של מקרים נוספים בזירות אסיה ואפריקה ואפילו אירופה.¹⁴ על רקע הדגש המרכזי של גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי על המאבק על הקרקע שהוא "מאבק סכום אפס", מאפיין חשוב של הגישה החדשה, לפחות בגוון שקידם פטריק וולף, הוא לגיטימציה מחודשת לתפיסה בינרית או דיכוטומית של היחסים בין המתיישבים שזוכים בקרקע ובין ה"מיושבים" שמנושלים ממנה, הן בהקשר הגלובלי והן בהקשר הישראלי-פלסטיני (Wolfe 2013).

בהקשר המקומי של הארץ הדיון בקולוניאליזם ההתיישבותי כמבוסס על חיסול או מחיקה של היליד והילידות נפתח בחיבור רב ההשפעה של וולף (Wolfe 2006), שהציג את המקרה הציוני כדוגמה מובהקת לקולוניאליזם התיישבותי ששונה באופן מהותי מקולוניאליזם של ניצול משאבים ומתמקד במאמץ להשתלט על קרקע. ההתפשטות המהירה של תבונה זו בהקשר הגלובלי בד בבד עם כישלון תהליך אוסלו השפיעו בתוך פרק זמן קצר על ההמשגה של הפרויקט הציוני. בשנת 2012 כבר יוחד כל הגיליון הרביעי של כתב העת החדש *Settler Colonialism Studies* לישראל/פלסטיין (Salamanca et al. 2012), ובעקבותיו באו גיליונות נושא דומים נוספים באותו כתב עת (Veracini 2015; Hawari et al. 2019). בשנים הבאות הובילו את המחקר על הקולוניאליזם ההתיישבותי חוקרים פלסטינים ובהם (לפי סדר האלף-בית) מוניר פאכ'ר אלדין, ראנא בראכת, אסעד ע'אנם, חסן ג'בארין, יוסף ג'בארין, אמל ג'מאל, ראיף זריק, אריז' סבאע'ח'ורי, הונידה ע'אנם, נאדים רוחאנה ונאדירה שלהוב קבורקיאן.¹⁵ חוקרים ותיקים של הקולוניאליזם בישראל/פלסטיין כמו אליה זורייק, אילן פפה, רשיד ח'לידי וגרשון שפיר, אימצו גם הם בשנים הבאות את המושג "קולוניאליזם התיישבותי" כמבטא את המדיניות הציונית לאורך השנים.¹⁶ בעקבות ההתעוררות החדשה, המושג "קולוניאליזם התיישבותי" תופס בשנים האחרונות מקום מרכזי גם אצל גיאוגרפים וחוקרים אחרים שההיבט המרחבי מרכזי בעבודתם. כך לדוגמה סנדי קדר, אורן יפתחאל ואחמד אמארה משתמשים בעבודתם על הגיאוגרפיה החוקית של הנגב בפרספקטיבה של הקולוניאליזם ההתיישבותי כדי

לורנצו ורצי'ני, עורך כתב העת *Settler Colonial Studies* מאז היווסדו בשנת 2011. לניסוח

תיאורטי מקיף של התפיסה שמציע ורצי'ני ראו Veracini 2010.

14. ראו למשל Elkins and Pedersen 2005; Cavanagh and Veracini 2017.

15. ראו ע'אנם 2016; סבאע'ח'ורי 2018; Rouhana; Shalhoub-Kevorkian 2014; Eldin 2014;

and Sabbagh-Khoury 2015; Barakat 2018.

16. Pappé 2015; Zureik 2016; Shafir 2017; Khalidi 2020.

להדגיש את המאמץ לרוקן את הנגב מהבדואים (Kedar et al. 2018), חיים יעקובי וארו צפדיה מתארים את הקולוניזציה היהודית בארץ במונחים של "ניאוקולוניאליזם התיישבותי" שמחובר לאינטרסים של בעלי ההון (Yacobi and Tzfadia 2019), וטובי פנסטר מנתחת את המאבקים של השנים האחרונות בליפתא כביטוי לקולוניאליזם התיישבותי "מפוצל" או "מקוטע" (fragmented), המאפיין את המשטר בישראל (Fenster 2018). רבים מן המחקרים הללו מייחדים תשומת לב להתמודדות עם ההתנגדות הפלסטינית. עם זאת, הדגש המרחבי שלהם בא פעמים רבות על חשבון הממד ההיסטורי והניסיון לזהות ולהסביר נקודות מפנה בתהליך הקולוניזציה. לעומת זאת, תרומתו של ארו צפדיה לספר זה עוסקת בתמורות היסטוריות באמצעות הבחנה בין שלושה שלבים היסטוריים של ההתיישבות בעיירות הפיתוח.

מאמרו של צפדיה דן בצירוף קבוצות חברתיות פריפריאליות לפרויקט ההתיישבותי בתקופות שונות. הוא מאפשר לבחון את שאלת ייחודיותה של קבוצת המזרחים ולהתבונן בשינוי היחס אליה ולקבוצות אחרות לאורך השנים. העולים שהגיעו מארצות האסלאם צורפו בשנות החמישים לפרויקט ההתיישבות ולתפיסת הקרקעות שמהן נדחקו הפלסטינים ב-1948. מחקרים רבים הצביעו על המרכזיות של מהלך היסטורי זה להבנת מקומם החברתי, הכלכלי והפוליטי ועל יחסם לתנועות ההתיישבות המאורגנת של תנועת העבודה. לחלוקת המשאבים הבלתי שוויונית של השלל הקרקעי הפלסטיני נודעת השפעה על התפתחויות פוליטיות, חברתיות וכלכליות רבות עד ימינו, ובמרכזן היחסים הקונפליקטואליים, או לפחות המתוחים, בין התנועה הקיבוצית לעיירות הפיתוח. עם זאת חשוב לציין כי לצירוף המזרחים להרחבת ההתיישבות בשטחי הגדה המערבית וחבל עזה אחרי 1967 יש מעט מאוד התייחסות במחקר (ראו גיליס 2016; Dalsheim 2008). ניצול התלות של העולים המזרחים בשנות החמישים נתפס כגורם לקונפליקט עם תנועת ההתיישבות הממוסדת שבשלטון, אך אחרי 1967 היה המצב שונה. זהותם המזרחית של המתיישבים נתפסה כ"שגרתית" יותר או מובנת מאליה, ובמשך שנים ארוכות לא זכתה לתשומת לב מחקרית או ציבורית. ייתכן גם שהדבר קשור למהלך של תנועת העבודה הציונית, שמבחינה בין ההתיישבות ה"לגיטימית", בתוך גבולות 1967, ובין "ההתנחלויות האידיאולוגיות" מעבר לקו הירוק. היא מדגישה את מלחמת ששת הימים כמפנה היסטורי, ובתוך כך מעלימה את מהלך הדחיקה המרכזי של הקולוניאליזם התיישבותי בשנת 1948 שבמרכזו הגירוש וההשתלטות על הקרקעות ה"נטושות" (שנהב 2010). מנקודת הראות של מחברי הספר זוהי עוד דוגמה לחשיבות של נקודות מפנה היסטוריות ברצף ההתפתחות של ההתיישבות הציונית.

אימוץ הפרספקטיבה של הקולוניאליזם התיישבותי בהקשר הישראלי-פלסטיני מבטא בעינינו מפנה חשוב ורבי-ערך. הוא מבהיר שהמוקד של מאמץ הקולוניזציה היהודית לאורך כל השנים הוא הקרקע, ולא קליטת ההגירה והניצול הכלכלי. אומנם הניצול היה קיים לאורך כל הדרך, אך בסדר העדיפויות של מעצבי המדיניות הציונית

הישראלית דחיקת הפלסטינים מהקרקע עמדה כמעט תמיד לפני שיקולי הרווח. לכן, לפי השקפתנו אי-אפשר להגזים בחשיבות של מיקוד המחקר על הקולוניזציה הציונית בשאיפה להרחבה טריטוריאלית מתמדת ואיתה לדחיקת הפלסטינים מהקרקע בשלל דרכים (גירוש אל מעבר לגבול, העברה כפויה בתוך המדינה או צמצום מרחב המחיה ללא העברה). מן הסקירה שלעיל ניכר בבירור שאיפה זו לא זכתה לתשומת הלב המחקרית הראויה. היא נדחקה בפועל לשוליים – לא רק בגישה המערכתית של איינשטדט אלא גם בגישות הביקורתיות של הקולוניאליזם והאימפריאליזם משנות השישים והשבעים, וגם בגישות של שנות השמונים, שנדרשו להקמת חברת מתיישבים נפרדת הנשלטת על ידי יהודים על רקע מאבק לאומי בשוקי הקרקע והעבודה. לא במקרה רוב המאמרים בספר מתמקדים בתקופה שקדמה ל-1967 ואינם עוסקים ב"התנחלויות" שמעבר לקו הירוק. הדבר נובע מכוונה לחדש בנושא שחוקרים רבים נוטים היום להתעלם ממנו. הרי התפשטות הקולוניזציה ההתיישבותית אחרי 1967 לעבר "השטחים" גלויה יותר לעין והיא נושא לביקורת ציבורית ולעניין מחקרי רחב.

האכזבה מתהליך אוסלו של שנות התשעים, שבמרכזו הקמת הרשות הפלסטינית, והמשך הרחבת ההתנחלויות ב-25 השנים מאז הקמתה, הבליתו את חשיבותו של ממד נוסף של גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי שרלוונטי לישראל/פלסטין – הקושי העצום של הדה-קולוניזציה. ככל שמתרחבת ההתיישבות היהודית משני צידי הקו הירוק כן נעשה קשה יותר לנסח חזון של שוויון אזרחי בין יהודים לערבים, וכל שכן להגשים אותו. די להשוות בין מה שניתן ליהודים בהתיישבות הכפרית ובין מה שניתן לערבים. איננו עוסקים בתהליך אוסלו בספר זה לא משום שהוא איננו רלוונטי למסגור התיאורטי שלנו של התיישבות והתנגדות ושל התפתחות היסטורית רבת אירועים, אלא דווקא בשל הקשר הגלוי לעין בין ההתנגדות הפלסטינית להרחבת ההתיישבות בגדה המערבית ורצועת עזה. לב גרינברג מראה בעבודותיו כיצד פרצה האינתיפאדה הראשונה על רקע כישלוננו של אש"ף בעצירת הרחבת ההתנחלויות על ידי ממשלות האחדות הלאומית בשנות השמונים, וכיצד היא כפתה הכרה בזכויות הלאומיות של הפלסטינים וגרמה לצמצום תחומי ההתיישבות (גרינברג 2007; 2013 Grinberg). עובדה זו, כידוע, לא מנעה מממשלת ישראל להכפיל ולשלוש את האוכלוסייה היהודית ב"גושי ההתנחלויות".

העיון בדינמיקה המורכבת בין התיישבות להתנגדות הוא שהפנה את תשומת ליבנו למגבלות של היצמדות קפדנית מדי לחידושים התיאורטיים של וולף וורצ'ני, למרות ההכרה בתרומתם החשובה. במיוחד בהקשר של ארץ ישראל/פלסטין, שבו ההתנגדות הייתה ונשארה משמעותית, מתחייב לדעתנו מאמץ מחקרי ותיאורטי ביקורתי נוסף. ואכן, זאת מטרת הספר שלפנינו: להציע תובנות חדשות להבנת הדינמיקה ההיסטורית בין הקולוניזציה הציונית להתנגדות הפלסטינית מתוך פרספקטיבה היסטורית מרובת אירועים. בכך אנו מבקשים להמשיך בדרך שהחלו החוקרים הראשונים של הקולוניזציה הציונית של ישראל/פלסטין בשנות השבעים,

ובתוך כך להעמיק את המחקר ההיסטורי ולהרחיב את הדיון במושגים התיאורטיים של הניתוח. נאפיין בקצרה את נקודות החולשה שאנו מזהים בנאמנות מלאה לגישת הקולוניאליזם ההתיישבותי בגרסתה החדשה כהסבר למקרה הישראלי-פלסטיני, ולאחר מכן נסקור את תוכנו של הספר.

המחקר על הקולוניאליזם ההתיישבותי בגרסתם של וולף וורצ'ני מסתפק בדרך כלל בדיון ביקורתי בפעולות הקבוצה הדומיננטית של המתיישבים. הוא איננו עוסק ישירות במאפייני האוכלוסייה המקומית/הילידית ובפעולותיה אל מול המתיישבים, ובכך הוא נמנע מלתאר אותה כסובייקט וכסוכן היסטורי. הימנעות זו איננה תוצאה של הזנחה או חוסר תשומת לב אלא ביטוי של הכרעה מודעת, הקשורה לחשש שהתיישבות משולבת להתיישבות ולהתנגדות כחלק ממה שקורה בחברה אחת יהפוך את החוקר לשותף למטרות הקולוניאליזם ההתיישבותי על ידי "הטמעת הילידים"¹⁷. לניתוח של תהליך הקולוניזציה ללא התייחסות להתנגדות הפעילה של הילידים יש שתי השלכות מרחיקות לכת ובעייתיות שכאן נבקש להימנע מהן. ראשית, הוא מוביל לדרישה להפריד בין המחקר על ההתנגדות הילידית ובין המחקר על המתיישבים. כך למשל גורס ורצ'ני (Veracini 2014, 315) כי חקר הפעולה של הילידים ושל המתיישבים עשויים להתנהל בד בבד אך בכלים מחקריים שונים. הד לטענה הזאת יש גם בהצעה של ראנא ברכאת לבסס את המחקר על הציונות על קולוניאליזם התיישבותי אך להשתמש בכלים של לימודי ילדים לניתוח ההיסטוריה הפלסטינית (Barakat 2018).¹⁸ ההפרדה מובילה לתיאור מבני שדוחק לשוליים את ההיבט הנזיל והדינמי של תהליך הקולוניזציה ומתעלם מנסיגות בדחיקת הילידים מהקרקע.¹⁹ אנו, לעומת זאת, לפי התפיסה של מחקר חברתי מרובה אירועים (Sewell 1996), מבקשים להפנות את תשומת הלב להכרעות בשאלות של קולוניזציה שהתקבלו בנקודות מפתח, ולעיוותים פיזיים בשטח שעיצבו את התהליך. שנית, כשמתמקדים באופן בלעדי במתיישבים קשה מאוד, ואולי אף בלתי אפשרי, לנתח את השילוב של דחיקת הילידים/המקומיים מהקרקע ופעולות המחקר וההטמעה ושל מצבים אחרים שיש בהם תנאים של ניצול: כוח עבודה שבו, שוק סחורות שבו או שימוש חסר מעצורים במשאבי טבע כגון מים או מחצבים. נוסף על כך, ההתמקדות בצד המתיישב יוצרת ייצוג שלו כקטגוריה הומוגנית, המתעלמת מן ההבדלים שיש לפעמים בין האינטרסים של המתיישבים ובין אלו של המוסדות המיישבים ושל המדינה, וגם מהבדלי האינטרסים בין קבוצות שונות של מתיישבים.

17. ראו Wolfe 1999, 166. לחיבור קלאסי על ההתנגדות הילידית, שנכתב בהקשר האוסטרלי ונכלל בביקורת של וולף, ראו Reynolds 2006.

18. וראו גם Hawari et al. 2019, שמציעות תפיסה דומה אך מודגשות פחות את ההפרדה.

19. לביקורת על ההיבטים המבניים של גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי והנטייה שלה לפסוח על הדיון באירועים ובהתנגדות ראו למשל; Macoun and Strakosch 2013; Merlan 1997; Rowse 2014; Snelgrove et al. 2014.

אנו מבקשים לטעון שלמגבלות אלו נודעת חשיבות מרחיקת לכת דווקא להבנת הדינמיקה של תהליך הקולוניזציה בישראל/פלסטין. שלא כמו הילידים בצפון אמריקה או באוקיאניה, עם תחילת ההתיישבות הציונית הייתה האוכלוסייה הערבית בארץ משולבת בכלכלה העולמית, וחלק ניכר ממנה ישב בערים מפותחות שהייתה בהן חברה אזרחית תוססת למדי. מאפיינים אלו אפשרו לה לגבש דרכי התנגדות משמעותיות ביותר וסייעו לגבש תודעה לאומית פלסטינית. הם תרמו אפוא לאופי ה"כפול" והמורכב של המצב בישראל/פלסטין, שמחברים דוגמת בשיר בשיר ורחל בסבריג' (Zreik 2016) ונאדים רוחאנה (Rouhana 2018) תיארוהו כמשלב רכיבים של קולוניאליזם התיישבותי עם תודעה לאומית נפרדת של שתי הקבוצות.

המאפיינים שתוארו לעיל עשויים אפוא להסביר דינמיקה היסטורית מורכבת יותר של הקולוניזציה ההתיישבותית בישראל/פלסטין בתקופות שונות, שהיא עניינם של המחקרים המוצגים בספר זה. עם הרכיבים הבולטים של דינמיקה זו שנבקש לבחון כאן נמנים ההתפתחות הייחודית של הערים הפלסטיניות לשעבר; אופי השימוש באלימות; ההצלחה החלקית בלבד של הדחיקה; הניצול הכלכלי לצד המשך ניסיונות הדחיקה; היעדר ההטמעה ואיתו גם כישלון יחסי של המחיקה.²⁰ בהתאם לכך נושא מרכזי בספר הוא ההתנגדות הפלסטינית לקולוניזציה הציונית. על ההתנגדות הפלסטינית לאורך השנים יש בנמצא ספרות ענפה.²¹ ואולם הספרות הזו כמעט לא בחנה ישירות את ההשפעה של ההתנגדות על הקולוניזציה הציונית, התפתחותה ואופייה.²² אם כן, לעומת הפרדה הרווחת בין חקר המתיישבים לחקר ה"ילידים" במחקר הקולוניאלי ההתיישבותי, ספר זה מציע לבחון את הדינמיקה של תהליך הקולוניזציה ההתיישבותית כתוצאה של המפגש ביניהם. נבקש לבחון את הקולוניזציה בהקשר של ההתנגדות הפלסטינית מתוך שימת לב לעיכובים ולנסיגות בהתקדמותה ושל השילוב של דחיקת הפלסטינים מהקרקע עם בניית מנגנוני שליטה והפקת רווחים כלכליים. תשומת הלב לשילוב זה קשורה גם לעניין שלנו בקולוניזציה ההתיישבותית בערים, ולא רק לזו שבכפרים שעמדה במרכז המחקר עד כה, בעיקר כשהדברים אמורים בשנים שעד 1967. דגש זה מתאים למגמות תיאורטיות רחבות יותר, שתוארו לאחרונה בגיליון מיוחד של *Settler Colonial Studies* בעריכת ליבי פורטר ואורן יפתחאל, שהפנה את תשומת הלב לצורך במחקר

20. על היעדר המאמץ הציוני להטמיע את הערבים ראו Wolfe 2012, 136; על האופי המיוחד של הציונות כמקרה ביניים בין הקולוניאליזם ההתיישבותי של אמריקה ואוקיאניה, שהצליח, ובין זה של אפריקה, שנכשל, ראו Mamdani 2015, 18-19, ובעקבותיו את Rouhana 2015, 1.

21. על ההתנגדות הפלסטינית ראו לדוגמה Qumsiyeh 2011; Darweish and Rigby 2015. על מחיקת הכפרים בדרום ראו לדוגמה נח 2009.

22. על עוצמתה של השפעה זו בתקופת השלטון העות'מאני ראו דה מלאך וגרינברג 2019.

על המפגש בין קולוניאליזם התיישבותי להתפתחות עירונית (Porter and Yiftachel 2017). בספרות המתרחבת על התנגדות אפשר למצוא מנעד רחב של הבחנות בין דפוסים שונים שלה, שרבים מהם רלוונטיים גם להתפתחויות המתוארות כאן, בהקשר של ההתנגדות לקולוניזציה: התנגדות מכוונת לעומת לא מכוונת, פיזית או חומרית לעומת סימבולית, יומיומית לעומת אפיוזידית או ספורדית, קולקטיבית לעומת אינדיווידואלית.²³ לא הגבלנו את עצמנו לפרספקטיבה תיאורטית מסוימת, ולפיכך ההתנגדות הפלסטינית לקולוניזציה הציונית נבחנת בספר ממגוון רחב של זוויות. על רקע ההתעניינות שלנו במפגש בין קולוניזציה להתנגדות, ברוב המאמרים ניכר הדגש על הדרך שבה השפיעה ההתנגדות על תהליך הקולוניזציה.

בנושא ההתנגדות האינדיווידואלית לקולוניזציה, הגישה שהנחתה אותנו שונה מזו של ג'יימס סקוט, שהגביל את ניתוח ההתנגדות היומיומית שלו לפעולות "מכוונות" (intentional) (Scott 1985, 290). אנחנו נדרשים כאן גם להתנגדות נוספת, "הסגת הגבול השקטה של האיש הפשוט", כפי שתיאר אותה אסף באיית, המרחיבה את מרחב המחיה שלו. הרחבה כזו, טוען באיית, מתרחשת על פי רוב לא כמחאה אלא כ"תיקון, כמאבק להשגת תוצאה מיידית באמצעות פעולה אישית ישירה", מאבק שיוצר פעמים רבות תופעה שהוא מכנה "לא־תנועות חברתיות" (social non-movements) (באיית 2005, 429-428; Bayat 2013). המושגים של באיית גובשו במסגרת הניסיון להמשיג התנגדות בהקשר של פעולתם של העניים בדרום הגלובלי ובעיקר במזרח התיכון. ברוב מאמרי הספר נעשה ניסיון להחיל תובנות אלו על המאבק על הקרקע גם במרחב הכפרי: בשנים 1935-1948 במאמרה של אריז' סבאע־ח'ורי, בשנות החמישים במאמרים של מנצור נסאסרה ושל גדי אלגזי, ובשנות השבעים במאמרו של נעמן טל. הימת זועבי ואורן שלמה עוסקים דווקא בייחודה של ההתנגדות במרחב העירוני היהודי-ערבי המקוטב – זועבי בחיפה שלאחר 1948, ושלמה בירושלים לאחר פרוץ האינתיפאדה ובניית חומת ההפרדה.

לסיכום, הספר מציג מבט ארוך טווח על הקולוניזציה היהודית בארץ ומבליט היבטים שלא זכו עד כה להתייחסות מעמיקה במחקר. על רקע הבולטות הגוברת של גישת הקולוניאליזם ההתיישבותי במחקר החדש על תהליך הקולוניזציה בארץ, בצד הדגש החשוב כל כך על דחיקת הפלסטינים מהקרקע אנו מזהים בעשור האחרון שלוש נקודות תורפה. הראשונה היא התעלמות מההשפעה של ההתנגדות הפלסטינית על הקולוניזציה הציונית. נקודת התורפה השנייה, הנובעת למעשה מהראשונה, היא התייחסות מבנית או טלאולוגית לתהליך המתמשך של דחיקה מהקרקע, המובילה להתעלמות מנקודות של האצה ושל האטה ואפילו נסיגה בתהליך הקולוניזציה ההתיישבותית. נקודת התורפה השלישית היא שתהליכי הניצול הכלכלי של הפלסטינים, ששזורים בתהליכי הנישול מהקרקע ושזכו בעבר

²³ לסקירה רחבה יחסית וטיפולוגיה מעניינת ראו למשל Hollander and Einwohner 2004.

לתשומת לב, נדחקים אל השוליים בגישה זו.²⁴ מטרתנו כאן היא לתרום לתיקון נקודות התורפה האלה ולפתוח פתח למחקרים נוספים שיתפתחו באותו הכיוון.

מאמרי הספר

המאמרים בספר מוצגים בסדר כרונולוגי, בהתאם לגישה ההיסטורית של מחבריהם, ומאפשרים בכך את העמקת הפרספקטיבה הרואה ביחסים בין הקולוניזציה הציונית ובין ההתנגדות הפלסטינית המשגה הכרחית להבנת החברה, הכלכלה והמערכת הפוליטית שנוצרו בארץ ישראל/פלסטין והדינמיקה המאפיינת אותן עד היום. הדגשים התיאורטיים של המאמרים מאפשרים להרחיב מאוד את התיאוריה של הקולוניאליזם ההתיישבותי כדי להבין את המורכבות של המקרה המקומי ולתרום תובנות לניתוח מקרים אחרים של התיישבות מהגרים אירופים מעבר לים בסיוע שלטון כיבוש קולוניאלי.

הספר נפתח במאמר מאת דניאל דה מלאך ולב גרינברג "מרחב מצטמצם וקולקטיביזם מתרחב: הקולוניזציה הציונית נוכח ההתנגדות הפלסטינית, 1919-1923". אנו דנים בו בגיבוש אסטרטגיית ההתיישבות הציונית לאחר כינון המנדט הבריטי ומתמקדים בשיתוף הפעולה בין התנועה הציונית לממשלת המנדט ובמרכזיות של תנועת העבודה הציונית בקולוניזציה השיתופית ובהפעלת כוח פיזי. המאמר בוחן את השפעת ההתנגדות הערבית להקמת המנדט הבריטי על מאפייני הקולוניזציה הציונית מתוך גישה סוציולוגית מרובת אירועים (eventful); ומנתח את המעבר החד מתוכניות גרנדיוזיות של התיישבות על רוב שטחי המנדט ב-1919, שהסתמכו על הבטחת הבריטים שבהצהרת בלפור ועל התעלמות מהאפשרות של התנגדות פלסטינית, אל צמצומן הגדול, שהיה מוסכם על הכול כבר ב-1923.

המאמר מצביע על הקשר בין צמצום התוכניות ושינוי דפוסי ההתיישבות ובין ההתקוממות הפלסטינית וההתנגשויות האלימות בשנים 1920-1921. ההתנגדות הפלסטינית היא שגרמה לצמצום והגבלה של השליטה הצבאית הבריטית בארץ ולביטול התוכניות של השלטונות להעביר באופן חד-צדדי שטחים נרחבים לידי ההסתדרות הציונית. על רקע זה נאלצה ההסתדרות הציונית לעודד התיישבות קולקטיביסטית לצורך הגנה על היישובים והתמודדות עם ההפסדים הכלכליים של היישובים החקלאיים. אירועים אלו נדחקו לשוליים בהיסטוריוגרפיה של ישראל/פלסטין, ובסוציולוגיה ההיסטורית לא הוזכרו כלל.

המאמר שלנו חורג מתיאוריות הקולוניאליזם ההתיישבותי בשל ההתעניינות באירוע המהווה מפנה היסטורי – התפרצות ההתנגדות של הילידים/ המקומיים – ובגיבוש אסטרטגיות התיישבות חדשות בעקבותיו. בכך גישתנו נבדלת מהגישה שנידונה קודם, הרואה בקולוניאליזם ההתיישבותי מבנה קבוע יחסית ולא

24. ראו לדוגמה לוסטיק 1989; Zureik 1979.

אירוע (Wolfe 2006) ונוטה במודע לחקור את ההתיישבות או הקולוניזציה בנפרד מההתנגדות להתיישבות (Veracini 2014). מן הניתוח עולה שההתארגנות השיתופית בקומונות הייתה תגובה על הסכנה הביטחונית שנשקפה מההתנגדות הפלסטינית. ההתארגנות הבולטת הקשורה לכך היא של גדוד העבודה. בכך המאמר ממשיך את מחקריו על התפתחות ההתיישבות השיתופית והקולקטיביסטית בתקופות אחרות (דה מלאך וגרינברג 2019; DeMalach 2017).

מאמרה של אריז' סבאע'ח'ורי, "קולוניזציה באמצעות קניין: רכישה, גירוש והחלפת האוכלוסייה הילידית בשולי מרג' אבן עאמר (עמק יזרעאל), 1956-1936", מתחבר למאמר הקודם וממשיך אותו בהפניית תשומת הלב ליחסים בין ההתיישבות הקולקטיביסטית הציונית לדחיקת הפלסטינים מהקרקע. המאמר הוא חלק מפרויקט מחקר היסטורי רחב על תהליך המחיקה הנמשך של כפרים ערביים בפאתי עמק יזרעאל (מרג' אבן עאמר) על ידי שלושה קיבוצים של "השומר הצעיר" (Sabbagh-Khoury, forthcoming). לעומת הגירוש הנרחב שהחל ב־1948, שנידון במחקרים רבים, דחיקתם של הכפרים הללו התרחשה עוד בימי המנדט ונעלמה עד כה מעיני החוקרים. המאמר של סבאע'ח'ורי מתאר אירועים יומיומיים שנמשכו מ־1935 ועד 1948 וגרמו לדחיקת פלסטינים מהקרקע עד שכפריהם נמחקו כליל. סבאע'ח'ורי מציגה את ההקשר ההיסטורי הרחב של רכישת קרקעות מרג' אבן עאמר/עמק יזרעאל למן שנת 1869, בימי השלטון העות'מאני, ואת המאבק על השליטה באזור. המאמר מתמקד ביחסים בין הקיבוצים לכפרים השכנים משנת 1937, ובתהליך הדחיקה מהאדמה, על ידי ניתוח מקרה הבוחן של דחיקת הכפר קירה-קאמון על ידי קיבוץ הזורע. סבאע'ח'ורי בוחנת את המאבק שניטש בשטח לאחר שהתנועה הציונית רכשה קרקעות בעמק יזרעאל/מרג' אבן עאמר בדרכים מורכבות ושנויות במחלוקת, ומתארת כיצד נאבקו האריסים הערבים לשמור על זכויותיהם בקרקע.

המאמר "החלפת חיפא בחיפה: הרס עירוני והשחתת העירוניות הפלסטינית" מאת הימת זועבי מעביר אותנו אל הימים הראשונים שלאחר הנכבה/הקמת מדינת ישראל. במובנים רבים מדובר במציאות הפוכה מזו המתוארת במאמר הקודם: לא מאבק על הקרקע ודחיקה באזור כפרי, אלא מציאות עירונית לאחר דחיקת רוב האוכלוסייה הפלסטינית מהעיר, והתמודדות מוסדות המדינה החדשים עם ניהול האוכלוסייה הערבית הקטנה שהצליחה להישאר בחיפה. עד לא מכבר הייתה סוגיית החיים העירוניים סוגיה שולית בתיאוריות הקולוניאליזם ההתיישבותי ורק בעת האחרונה היא נעשית נושא מחקר מוכר (לדוגמה Porter and Yifatchel 2017). המאמר בוחן את המעבר מהקולוניאליזם הבריטי לקולוניאליזם התיישבותי-עירוני ומפנה את תשומת הלב למחיקתה הפיזית והסמלית של העיר הערבית הקודמת, חיפא, ולכינונה של עירוניות פלסטינית מעוותת ב"עיר מעורבת". זועבי משווה בין חיפה ובין ערים אחרות שרוב תושביהן גורשו ומצביעה על השוני בין ההרס בחיפה ובין ההרס בטבריה וביפו, שנבע מן ההבדלים בנסיבות הפוליטיות והמשפטיות הבינלאומיות

ובהרכב האוכלוסייה בהן. היא מבליטה את הייחוד של חיפה כעיר שנכללה במדינה היהודית שהייתה עתידה לקום לפי החלטת האו"ם, להבדיל מיפו, שלא נועדה להיכלל בה, ואת המשמעות של הישארות אוכלוסייה ערבית בעיר, לעומת טבריה, שהתרוקנה מתושביה הערבים. אף על פי שחיפה נכללה בגבולות מדינת ישראל ולא התקיים בה באופן רשמי ממשל צבאי, בטרנספורמציה של העיר היה לצבא תפקיד דומה לזה שמילא ביפו. המאמר מצביע על החשיבות של ההרס הפיזי של מבנים להפיכתה של העיר העתיקה מ"חיפא אל ג'דידה" ל"עיר התחתית" העוזבה והמלוכלכת, מעיר שהייתה מרכז עירוני פעיל למוקד של זנות ופשיעה. המהלך של העזבת האוכלוסייה הפלסטינית בעת כיבוש העיר שילב מעשה קולוניזציה התיישבותי עירוני של ניכוס הקרקע והרכוש עם מחיקה של הילידיות של העיר על ידי הריסת בתים ומבנים. באמצעות ראיונות עם "אלמובתקון" – הפלסטינים שנשארו – זועבי מתארת את תחושות התושבים הערבים ביחס לשינויים שחלו בעיר, את הניתוק שלהם מהסביבה הכפרית וממדינות ערב השכנות, ואת הדרכים שפיתחו להתנגד לשליטה הצבאית של מדינת המתישבים החדשה שנכפתה עליהם. ההתמודדות של האוכלוסייה הערבית הבדואית עם הממשל הצבאי עומדת במרכז מאמרו של **מנצור נסאסרה**, "עשרים שנות התנגדות ו'סומוד' של ערביי אל-נקב תחת הממשל הצבאי הישראלי, 1967-1948". זהו חלק ממחקרו הרחב יותר על הבדואים של הנגב (Nasasra 2017). המאמר מנתח את מאבק האוכלוסייה הבדואית בנגב/אל-נקב על סמך מקורות ראשוניים ארכיוניים וראיונות עומק. הוא מציג את הסומוד, דרך ההתנגדות הבדואית הייחודית, כפרקטיקה של התנגדות יומיומית המתבססת על קשרים בין-קהילתיים המחזקים את הקהילה ומגדירים אותה. הסומוד נעשה לתרבות שלמה ולדרך החיים של האוכלוסייה הבדואית, הממציאה דרכי התנגדות אישיות. בכך נסאסרה משכלל ומרחיב את המושג "התנגדות" מעבר להתנגדות האלימה בשנים 1920-1921 שנידונה במאמר שלנו. לפי הניתוח שלו, ההתנגדות האלימה נטשה במקרים רבים לטובת דרכים יצירתיות של התנגדות לא אלימה. הניידות של האוכלוסייה הבדואית והקשרים בין השבטים אפשרו לאוכלוסייה זו לעבור את הגבולות שכפה הממשל הצבאי, ופרקטיקות של כלכלת גבולות ומעבר סחורות אפשרו לה לחזק את הקהילה ולשפר את חייה, או לפחות לצמצם את הפגיעה בה. על פי הניתוח שנסאסרה מציע, הבעיה היסודית של השלטונות אחרי הנישול היא כיצד לשלוט פיזית על קרקע שהבדואים נושלו ממנה וכיצד להגביל את תנועת האוכלוסייה שנותרה בתוך גבולות מדינת ישראל. ריכוזם של הבדואים ב"אזור הסייג" הותיר להם יכולת "התארגנות ואקטיביזם" גדולה בהרבה מיכולתה של האוכלוסייה הפלסטינית הכפרית בצפון.

גדי אלגזי מתחיל אף הוא בנגב של ראשית שנות החמישים ועובר ממנו לגליל ולמשולש כדי לבחון דפוסים של צבירת עושר ושל ניצול שצמחו בחסות הממשל הצבאי. בכך הוא מחדד את הביקורת על גישות המניחות דיכוטומיה בין קולוניאליזם לקולוניאליזם התיישבותי ובין ניצול כלכלי לדחיקה מהקרקע. מאמרו, "רווחים

קולוניאליים בצל הממשל הצבאי, מראה כיצד גירוש וניצול יכולים להשתלב זה בזה – כאשר הניצול צומח בצל איום הגירוש ובחסות השליטה הצבאית. אלגזי בוחן במאמר שני מנגנונים של הפקת רווחים: מונופוליזציה של שיווק התוצרת החקלאית הפלסטינית והחכרת משנה של אדמות. אלגזי מראה כיצד שימש הממשל הצבאי מסגרת שליטה שסיפקה ליזמים הזדמנויות לנצל את תלותם של הפלסטינים הנתונים למרותו, וכיצד הוא הצמיח שרשראות של תלות קולוניאליות שבהן היו מעורבים קצינים, אנשי ממשל, מקורבים לשלטון ומתווכים פלסטינים.

אלגזי גם משרטט פרופיל חברתי של החוכרים הבכירים – יהודים ופלסטינים – שעסקו בהחכרת משנה של קרקעות. בקרב היהודים התחיל מסלול הקידום במנגנוני המדינה, הממשל הצבאי וכוחות הביטחון, ואילו בקרב הפלסטינים היה מדובר בשכבה דקה של נכבדים אמידים מקורבי השלטונות, שהפיקו מעתה רנטה לא כבעלי אדמות העומדים ברשות עצמם אלא כמתווכים הפועלים בחסדי השלטון. בהמשך לערעור הדיכוטומיה בין גירוש לניצול מציע המאמר שלוש תובנות חשובות נוספות לחקר הקולוניאליזם ותהליך הקולוניזציה: ראשית, הייתה זיקה בין הממד הציבורי של מדינת המתיישבים והפעולה המאורגנת של התנועה הציונית ובין הממד הפרטי של הפקת רווחים מצד יחידים וקבוצות בתוכה. אומנם היה לפעמים מתח בין הפרויקט הקולקטיבי ובין הפקת הרווחים הפרטית, אך זו הרחיבה את בסיסו החברתי ולעיתים גם הוכפפה לצרכיו. שנית, הבריתות המורכבות בין קבוצות אינטרסים שונות אפשרו את קידום פרויקט ההתיישבות. הקולוניאליזם ההתיישבותי נתפס כאן כתהליך דינמי, ולא כסטרוקטורה על-זמנית. ושלישית, הספר ההתיישבותי, על קשייו ואתגריו, לא נעלם לאחר שהתנועה הציונית השיגה שליטה טריטוריאלית מדינתית. גם לאחר 1948 נתקלה תנועת ההתיישבות בספר הקולוניאלי הפנימי בקשיים מרובים: לעיתים מחסור במשאבים, בכוח אדם או בהון הוא שמנע את השלמת ההשתלטות הנומינלית על הקרקע, ולעיתים מנע זאת הקושי של מודל הקולוניזציה המבוסס על מיכון ועל הון להתמודד עם תנאי המקום ("הספר האקולוגי"). במקרים אחרים ניצבו המתיישבים בפני התנגדות עקשנית של תושבי המקום הפלסטינים. כך, במקום קולוניזציה מלאה וישירה, נאלצו המוסדות המתיישבים להשתמש בשכבה של חוכרים בכירים בעלי זרוע שהחכירו את הקרקע לפלסטינים. ההחכרה נתפסה לעיתים כפתרון זמני, אבל לעיתים היא פתחה פתח להתחדשות מאבקי השליטה על הקרקע בין המתיישבים ובין תושבי המקום.

המאמר של נעמן טל ממשיך למקד את המבט בשליטת המדינה על הקרקע שבה משתמשים רועי הצאן הבדואים, אך מתייחס לתקופה מאוחרת יותר ומשווה בינם ובין עובדי אדמה ערבים באזור הכפרי. במאמרו, "בחזרה אל הספר: התנגדות ילידית והמאבק המחודש על השליטה בקרקע בתוך תחומי הקו הירוק, 1963-1977", טל מחבר בין הנושאים של שני המאמרים הקודמים – מדיניות הממשל והתנגדות הבדואים. הוא מפנה את תשומת הלב להבדל שיש מבחינת השלטונות בין נידות הבדואים העוסקים במרעה בדרום, שהיא קושי עצום מבחינתן של מטרות השליטה

של המדינה, ובין הצמידות היחסית לקרקע של האוכלוסייה הערבית הכפרית החקלאית במרכז הארץ ובצפונה, שמבחינה זו ניתנת יותר לשליטה. המאמר מתמקד בניסיונות המדינה להחזיר לעצמה את השליטה בקרקע בשנות השבעים של המאה הקודמת על ידי פיתוח מנגנוני אכיפה מגוונים דוגמת "הסיירת הירוקה" לפעולה מול רועי הצאן הבדואים, או באמצעות חקיקת חוק ההתיישבות למניעת החכרות משנה של מתיישבים יהודים לעובדי אדמה ערבים.

טל מראה כי "הספֶר" איננו רק מושג גיאוגרפי של מאבק על שטח אלא גם מושג טמפורלי שמשנה את משמעותו לאורך הזמן. באמצעות הגישה הסוציולוגית מרובת האירועים של ויליאם סיוול (Sewell 1996) הוא מראה כי נקודת הזמן של 1967 אינה נקודת מפנה בלעדית וגם לא חד-כיוונית. ב־1967, לאחר הסרת הממשל הצבאי ואחרי הכיבוש, נפתח המרחב לשיבת ילידים אל הקרקע, ובמיוחד לשיבת האוכלוסייה הבדואית. עם זאת, שיבת האוכלוסייה הכפרית אל הקרקע החלה כבר ב־1963, עם ההקלה בהגבלות שהטיל הממשל הצבאי במחוז המרכז ובמחוז הצפון. החקלאים הערבים במרכז ובצפון ביקשו לעבד את הקרקע באמצעות החכרות משנה, בהסכמת המתיישבים היהודים. ההבחנה בין האוכלוסייה הבדואית העוסקת במרעה ובין האוכלוסייה הכפרית העוסקת בחקלאות מאפשרת לטל להבחין בין המשמעות של נקודת המפנה ב־1963 למשמעות זו של 1967, וגם בין דפוסי המאבק של המדינה לשימור השליטה על הקרקע מעבר לניכוס החוקי. המאמר מצביע על הקמת הסיירת הירוקה כניסיון של המדינה להתמודד עם האוכלוסייה הבדואית המתפשטת מעבר לאזור הסייג לצורך מרעה הצאן. בהקשר זה בולט הממד הפיזי של השליטה על האוכלוסייה הבדואית, בעיקר בדרום, אבל גם במרכז ובצפון, לעומת הממד החוקי-מדינתי של החזרת השליטה בעיקר במרכז ובצפון.

המאמר של ארז צפדיה, "סאלח, פימה, נחמן, פה זה עדיין ארץ ישראל: קולוניאליזם התיישבותי וערי הפיתוח", מתבסס על המושג "ניאור-קולוניאליזם התיישבותי" שצפדיה פיתח קודם לכן עם חיים יעקובי (Yacobi and Tzfadia 2019) בהקשר של שינוי המדיניות מיישוב כפוי של ערי הפיתוח בשנות החמישים ל"קליטה ישירה" המתבססת על כלכלת שוק ניאור-ליברלית בשנות התשעים. בהמשך לעבודות קודמות שלו, צפדיה מפרק במאמר זה את הדיכוטומיה מתיישב/מיושב. הוא דן בהרכב הפנימי של אוכלוסיית המתיישבים המדמיינים את עצמם כלאום אחד ומנתח את ניהול אוכלוסיות המהגרים על ידי המדינה שבשליטת קבוצת המתיישבים המייסדת. הוא בוחן כיצד בוחרים מקומות להתיישבות, אילו קבוצות נשלחות לאילו מקומות, ומה טיב היחסים בין קבוצת המייסדים ובין המהגרים שבאו בתקופות מאוחרות יותר. צפדיה משתמש במושג "ספריפריה" לניתוח ההקצאה הדיפרנציאלית של משאבי קרקע, של יוקרה ושל משאבים אחרים לפי השיוך האתנו-מעמדי. מאמרו מוסיף עוד נדבך לניתוח הקודם שלו ומתאר שלוש קבוצות של מתיישבים יהודים בערי הפיתוח בתקופות שונות: מהגרים מארצות ערב בשנות החמישים, מהגרים מברית המועצות לשעבר בשנות התשעים, וחרדים בשנות האלפיים.

ההתבוננות בפרויקט הקולוניאלי ההתיישבותי כהגדסה דמוגרפית מרחיבת חושפת מסלולים דיפרנציאליים לפי המוצא האתנו-מעמדי של המתיישבים, והקצאה דיפרנציאלית של קרקע באזורים מבוקשים ובאזורים מודרים. בקולוניאליזם ההתיישבותי המייסדים מעצבים את הלאום ואת היחסים בין רכיביו. המאמר מראה כי כפיית ההתיישבות של מהגרים יהודים ממדינות ערב נעשתה על ידי מוסדות המדינה במכוון משנת 1954, וגם הישארות המתיישבים במקומותיהם הייתה כפויה. עד בואה של ההגירה מברית המועצות לשעבר היו ערי הפיתוח "מזרחיות" במובהק, אבל גל ההגירה של שנות התשעים יצר הזדמנות לחידוש ההתיישבות בהן. המדיניות החדשה של "הקליטה הישירה", על ידי השוק, יצרה מעמד אתני "רוסי" נמוך בערי הפיתוח, שקלטו אוכלוסייה מבוגרת יותר ומשכילה פחות. הצעירים והמשכילים יכלו לבחור להתיישב בערי המרכז. צפדיה מראה גם כי האוכלוסייה החרדית, הסובלת ממצוקת דיור קשה עקב התעלמות מוסדות המדינה מצורכי הדיור שלה, הפכה בעשרים השנים האחרונות לחומר גלם נוח להגדוס דמוגרפי, והופנתה הן להתיישבות מעבר לקו הירוק והן לערי הפיתוח לטובת יהוד הגליל והנגב. כמו כן הוא מראה שלהבדיל מההתיישבות בגדה המערבית, ההתיישבות בערי הפיתוח היא ביוזמת החרדים, והמדינה רק יוצרת תנאים המאפשרים אותה. כאשר קבוצות חלשות פועלות לפי ההיגיון ההתיישבותי ופונות לפריפריה כדי לפתור את מצוקתן, אפשר לדבר על מפנה בהיגיון הקולוניאלי ההתיישבותי.

אורן שלמה עוסק, כמו הימת זועבי, בניהול אוכלוסיות עירוניות, אבל בזמן ובמקום אחרים. מאמרו, "מעיר מקוטבת לשילוב מוכפף: תמורות תפקודיות, מרחביות ופוליטיות בירושלים המזרחית/אלי-קודס בתקופה שאחרי תהליך אוסלו", דן במפנה היסטורי חדש יחסית בתולדות העיר – העמקת השליטה של המדינה בירושלים המזרחית. ההקשר ההיסטורי הוא שנות האלפיים: קריסת תהליך אוסלו, פרוץ האינתיפאדה השנייה ובניית חומת הפרדה. בדינמיקה בין ההתנגדות הפלסטינית לניסיונות השליטה של ישראל פיתחה המדינה – לאחר מחיקת הנוכחות של הרשות הפלסטינית במזרח ירושלים – מדיניות חדשה ששלמה מכנה "שילוב מוכפף".

המאמר ממחיש את המשמעות של "שילוב מוכפף" בנייתו של שלושה תחומי ממשל ופיתוח עירוניים: (א) פיתוח מרחבי ופיתוח תשתיות באזורים הפלסטיניים כמנגנון של טריטוריאליזציה במקום נישול ודחיקה; (ב) מעורבות גוברת של הרשויות הישראליות בהספקת שירותי חינוך, בריאות ותחבורה ציבורית, גם אם ברמה נחותה, כמהלך של יצירת שליטה; (ג) שינוי ביחסים הפוליטיים בין מדינת ישראל לבין נתיניה הפלסטינים במזרח העיר והתפתחות של "שיח זכויות" הכולל פנייה למשרדי הממשלה, לעירייה ולבתי המשפט. על פי הניתוח של שלמה, הנתק מהגדה המערבית הפך את מזרח ירושלים ממרכז פוליטי, כלכלי, דתי ותרבותי לאזור עירוני שמרוכז בו אוכלוסייה חלשה וענייה התלויה בשלטון הישראלי. בנסיבות אלו התפתחה דינמיקה של יחסי שליטה והתנגדות, תביעת זכויות מצד הפלסטינים, ומצד המדינה בניית תשתיות ושירותים שמטרתה לייצב את השליטה באוכלוסייה ולהנציח את

יחסי התלות. בניגוד לדיכטומיה המבנית של תיאוריית הקולוניאליזם ההתיישבותי בין דחיקה וגירוש לבין הטמעה, המאמר מראה כי המציאות המקומית לא אפשרה דחיקה טוטלית, ולכן היא מבוססת על הישארות האוכלוסייה הפלסטינית ומלווה בצורך להתמודד עם ניהולה ועם התנגדותה. האסטרטגיה המרכזית של ההתנגדות, הסומוד, מחייבת את השלטונות לנהל יחסי שליטה מורכבים. להבדיל מהמודלים של עיר מחולקת (דוגמת בלפסט ופמגוסטה), המצב במזרח ירושלים מושווה למצבן של שכונות עוני בדרום הגלובלי: שכונות בלתי פורמליות, חסרות מסגרת חוקית או כללי משחק דמוקרטיים. המחקר, המתמקד כאמור במפנה של שנות האלפיים בירושלים, מבליט את חשיבות ההתייחסות ההיסטורית הדינמית לתהליך הקולוניזציה ואת המגבלות של ניתוח מבני בלבד של הקולוניאליזם ההתיישבותי.

תובנות על תהליך הקולוניזציה

מאמרי הספר מעידים על הדיאלוג הבין-תחומי הפורה בשתי שנות העבודה המשותפת של חברי הקבוצה במכון ון ליר בירושלים. עם כותביהם נמנים סוציולוגים, גיאוגרפים, היסטוריונים ואנשי מדע המדינה, ובקבוצת המחקר המקורית השתתפו גם כלכלנים ומשפטנים. לכל אלה יש כמובן מקום בחקר תהליך הקולוניזציה, והאופי התהליכי והדינמי בא לידי ביטוי בכל המאמרים. הגישה הסוציולוגית-היסטורית, השמה דגש על התלות במסלול ועל נקודות מפנה בתהליכים חברתיים, באה לידי ביטוי באירועים שונים העומדים במוקד ההתפתחויות הנידונות בספר. שתי טענות מרכזיות עולות מהספר: הדחיקה מהקרקה היא תהליך ולא מבנה. לא מדובר במעשה חד-צדדי של המתיישבים, אלא בדינמיקה של הפעלת עוצמה מול התנגדות, אלימה ולא אלימה. כל עוד הדחיקה מהקרקה איננה מושלמת נלווים אליה גם ניצול כלכלי ושיתופי פעולה בין המתיישבים ובין הילידים/המקומיים העשויים להפיק רווחים מהמצב הקולוניאלי. זאת ועוד, לא תמיד בכוחם של המתיישבים לדחוק את הילידים/המקומיים מהקרקה, ולתושבים שנדחקו מאדמתם מתאפשר לפעמים לחזור אליה. הדבר מצביע גם על מרכזיות הפעלת הכוח הפיזי, ארגוני ומיסודי, וגם על הממד החוקי והריבונות של המדינה. כל אלה באים לידי ביטוי במאמרי הספר. אחד המאפיינים העיקריים של כל תהליך של קולוניזציה התיישבותית הוא לידתו תחת שלטון של מעצמה קולוניאלית. לאחר כינון מדינת הלאום הריבונית של המתיישבים מתפתחת דינמיקת כוח אחרת בין מדינת המתיישבים החדשה ובין אוכלוסיית המהגרים המתיישבים, ובינה ובין הילידים/המקומיים שנשארו בה למרות הדחיקה. אם כן, הדינמיקה של התהליך אינה מסתיימת עם כינונה של מדינת הלאום. המאמר שלנו והמאמר של אריז' סבאע-ח'ורי מראים את דינמיקת הדחיקה תחת השלטון הקולוניאלי הבריטי, מאמרה של הימת זועבי מתמקד במעבר מהמדינה הקולוניאלית למדינת המתיישבים, ואילו המאמרים הבאים מתמקדים בתקופת המדינה. ארו צפדיה סוקר את ההתיישבות בערי הפיתוח לאורך כל התקופה,

וגדי אלגזי ומנצור נסאסרה מציגים, כל אחד במאמרו, את התמודדות המדינה עם הבדואים בנגב בתקופת הממשל הצבאי. מאמרו של נעמן טל מצביע על התחדשות המאבק על האחיזה בקרקע בתוך הקו הירוק מאז 1963, ומאמרו של אורן שלמה מצביע על המפנה הגדול במזרח ירושלים בעקבות רצף האירועים: כישלון תהליך אוסלו, האינתיפאדה השנייה ובניית חומת ההפרדה.

הממד התהליכי שבא לידי ביטוי ברוב המאמרים מערער על ההתמקדות באירועים שעיצבו את השינויים המבניים הגדולים – ב־1918, 1948 ו־1967 – ומפנה את תשומת הלב אל אירועים נוספים בעלי משמעות בתהליך. אנו מצביעים במאמרנו על ההתקוממות הפלסטינית האלימה נגד המנדט בשנים 1920-1921 כנקודת מפנה באסטרטגיה הצינונית; סבאע'ח'ורי מראה כי הדחיקה והמחיקה של כפרים פלסטיניים היא תהליך מתמשך, ולא אירוע חד־פעמי ב־1948; טל עומד על המרכזיות והחשיבות של התרופפות הממשל הצבאי ב־1963 ונדרש גם לשינויים שחלו בשנות השבעים; צפדיה מצביע על שלושה ציוני דרך במדיניות ההתיישבות בערי הפיתוח אשר הוקמו על האדמות שרוקנו מבעליהן הפלסטינים: תחילת המדיניות שכפתה על יהודים יוצאי מדינות ערב להתיישב על אדמות אלו (1954), תחילת ההגירה מברית המועצות לשעבר (1990), והפיכת מצוקת הדיור של החרדים לדחף התיישבותי בתחומי הקו הירוק; ושלמה מצביע על האינתיפאדה השנייה ובניית חומת ההפרדה בעקבותיה כנקודות מפנה חשובות במדיניות ישראל כלפי הפלסטינים בירושלים.

ההתנגדות הפלסטינית, כאמור, היא רכיב מרכזי באופי הדינמי של תהליך הקולוניזציה. בהיסטוריה בולטים האירועים האלימים הגדולים, אך מאמרי הספר עוסקים בעיקר בהתנגדות היומיומית ובמאבק הבלתי פוסק. בהקשר זה יש להדגיש כי ההתנגדות הכפרית שונה מהעירונית, ושללהתנגדות האלימה השפעה אחרת מלהתנגדות הלא אלימה, הסומווד. מאמרי הספר מראים את מגוון צורות ההתנגדות – החל במרד האלים ב־1920-1921 (דה מלאך וגרינברג), וכלה בסומווד של כפרים רבים שנשכחו ונמחקו עוד לפני 1948, דוגמת קירה, דאליית אל רוחה ואום א־דופוף (סבאע'ח'ורי). תרבות הסומווד מקבלת ביטוי מרכזי במאמרו של נסאסרה ומודגשת חשיבות הגיבוש החברתי של הקהילה הבדואית והתלכדותה אל מול ניסיונות הדחיקה והגבלת התנועה.

הרצון והצורך להתפרנס גם הם באים לידי ביטוי בהתנגדות. נעמן טל מראה את ההבדל בין עיבוד הקרקע של הכפריים ובין פעילות המרעה של הבדואים. למרות האי־שוויון בין מתיישבים יהודים לכפריים ערבים, בעיבוד הקרקע מתפתח סוג מסוים של שותפויות ביניהם על ידי החכרות משנה המתאגרות את סמכות המדינה ודוחפות אותה להשתמש בחקיקה נגדן. רעיית עדרי הבדואים, לעומת זאת, הובילה את המדינה להקים את הסיירת הירוקה, שמפעילה נגדם כוח פיזי אלים. הבריתות שנוצרו בין האוכלוסייה המקומית ובין המתיישבים מתוארות במאמרו של גדי אלגזי על הרווחים של הממשל הצבאי והתחרות בין היוזמים למיניהם, שכל

אחד מהם נעזר בבעלי ברית בדואים שונים, שהפיקו בעצמם רווחים מיחסי התלות והפטרונו' שכפה עליהם הממשל הצבאי. שני המאמרים האלה מצביעים על תופעה מעניינת, ששוברת את הדיכוטומיה בין מתיישב ליליד, בין קולוניאליזם לקולוניאליזם התיישבותי. כשיש שיתופי פעולה בין קבוצות של מתיישבים ובין קבוצות של ילידים, לפעמים נוצרת התנגשות בין מדינת המתיישבים ובין מתיישביה. הממד הכלכלי של השותפויות הללו הוא מאפיין מרכזי של היחסים הקולוניאליים – ולא רק ממד הדחיקה מהקרקע, המאפיין את הקולוניאליזם ההתיישבותי.

מורכבות היחסים בין המתיישבים ל"מיושבים" באה לידי ביטוי גם במאמריהם של הימת זועבי ואורן שלמה, העוסקים ביחסים בין שתי הקבוצות בערים, ובטכניקות השונות שמפעילה המדינה כדי להגביר את השליטה באוכלוסייה הילידית. למרות ההבדלים הגדולים בזמן ובמקום, וגם ביחס המספרי, בין האוכלוסייה היהודית לערבית, בשני המאמרים מדובר על ניתוק פתאומי של האוכלוסייה הפלסטינית מסביבתה, על התרוששותה ועל הגברת התלות שלה במדינה. ערביי חיפה נותקו באחת מהעולם הערבי, ובד בבד נכפה עליהם ניתוק מהסביבה הכפרית, וגם מהעיר עצמה, באמצעות הגבלות התנועה שהטיל הממשל הצבאי. הפלסטינים ממזרח ירושלים נותקו משאר הגדה המערבית – תחילה על ידי מדיניות של סגרים וכתרים עם פרוץ האינתיפאדה השנייה, ואחר כך באופן חד יותר עם בניית החומה. אומנם בירושלים המזרחית אין מדובר בסגירה הרמטית, ולפלסטינים הירושלמים יש חופש תנועה לגדה המערבית ולישראל, אך ניתוק הזיקות התפקודיות בין העיר ובין הגדה המערבית באמצעות החומה יצר מציאות עירונית-פוליטית חדשה. עוד דמיון בין שתי הערים המתואר במאמרים הוא בצורת ההתנגדות: בהיעדר קשר עם הסביבה ולנוכח היחלשות האוכלוסייה הפלסטינית ויצירת יחסים של תלות במדינה, התושבים הפלסטינים הנתונים לשלטון מדינת ישראל מתחילים לדרוש מהמדינה לספק להם שירותים ולהכיר בזכויותיהם, לא רק זכויות אינדיווידואליות אלא בעיקר זכויות קולקטיביות. "העיר המעורבת" הישראלית, כפי שטוענת זועבי וכפי שמראה שלמה, היא עיר מקוטבת שמתקיימת בה הכפפה המנציחה את האי-שוויון בין האוכלוסייה היהודית לפלסטינית, בחסות מדינת המתיישבים.

כפי שכבר ציין פטריק וולף (Wolfe 2012), תהליך ההטמעה והעלמת האופי הקולוניאלי, המתרחש במדינות רבות המתבססות על קולוניאליזם התיישבותי, אינו מתרחש בקולוניזציה הציונית. מדינת הלאום של המתיישבים היהודים איננה שואפת להטמיע את האוכלוסייה הפלסטינית אלא להמשיך בדחיקתה, להגביל את תנועתה ולהדק את השליטה בה. מדובר בתהליך של טריטוריאליזציה המחייב הפעלת כוח ומכונן את היחסים בין המתיישבים לבין הילידים כמאבק לאומי על קרקע. השילוב של זיקה בין טריטוריה לזהות מצד אחד ושל מאבק אלים מצד שני מאפשר לכונן את הלאום היהודי ולגייס אותו. על ידי כך הקולוניזציה הציונית עוברת הלאמה. לא הטמעה מתרחשת כאן כדי להסתיר את אופייה הקולוניאלי של הציונות, אלא הפרדה טריטוריאליה התורמת להפיכת העימות בין ההתיישבות היהודית ובין ההתנגדות

הפלסטינית למאבק לאומי, למרות השאיפה לשלול את זכותם של הפלסטינים לעצמאות לאומית. ההפרדה וההגבלה הטריטוריאלית של הפלסטינים, וסימונם כחלק מהלאום הערבי – סימון הגורר את שלילת זכותם לעצמאות מדינית – הם מעשה ידיה של המדינה, הרוותמת את מנגנוני הכוח המוסדיים שלה, את החקיקה ואת המשפט לביסוס מעמדה ושליטתה.

שלא כמו מאמצי הדחיקה של השלטון הקולוניאלי לפני 1948, ההפרדה וההגבלה הטריטוריאלית הכרוכות בהעברה גיאוגרפית כפויה של האוכלוסייה הפלסטינית במנותק מרכישת קרקעות התחילו מייד עם הנכבה/הקמת מדינת ישראל. זועבי מראה כיצד הפלסטינים שנותרו בחיפה כונסו בגטו מחוץ לבתיהם הקודמים, וכיצד הגטו הגביל את תנועתם אף על פי שחיפה לא הייתה "שטח מוחזק" כמו יפו. זהותם הערבית של התושבים היא שקבעה את הריתוק הפיזי לאזור מסוים, וכן את ההרס של מבנים, בתים, שכונות וכפרים. ההפרדה הייתה מובהקת עוד יותר באזור הכפרי, עם הגבלת התנועה בדרום לאזור הסייג תחת הממשל הצבאי (אלגזי ונסאסרה) והמשך הגבלות הרעייה והמגורים לאחר ביטולו (טל). בכל אלה לכוחות הביטחון היה תפקיד מרכזי, ולאחר מכן גם לסיירת הירוקה. המאבק הפלסטיני ראה את עצמו מראשית הדרך כמאבק לאומי נגד קולוניזציה; אולם הקמת מדינת הלאום היהודית, וההפרדה הכפויה ללא אפשרות לעצמאות, כוננו את המתיישבים היהודים בעלי זכויות היתר כלאום, ואת היחסים בין היהודים לערבים כסכסוך "לאומי" שבו רק ליהודים יש זכות לעצמאות.

אומנם, כאמור, לכוחות הצבא היה תפקיד מרכזי ב"דחיקה הגדולה" ב-1947-1948, וגם בטריטוריאליוזיה של הפלסטינים אחרי כן, אבל מאמרי הספר מראים כי מאבק פיזי על שליטה בקרקע היה רכיב מרכזי בארגון ההתיישבות ה"אזורית" גם לפני 1948 וגם אחריה. המחקר של דה מלאך וגרינברג מראה כי הזיקה בין התיישבות להתארגנות צבאית נובעת מההתנגדות הפיזית הפלסטינית (ראו גם דה מלאך וגרינברג 2019). מאמרו של צפדיה מפנה את תשומת הלב אל תפקיד הצבא לא רק בשמירת הגבולות אלא גם בהתיישבות אחרי 1948 ובתכנון יישובים של יהודים לשם תפיסת הקרקעות הפלסטיניות שנכבשו ב-1948. תפקיד הצבא בארגון ההתיישבות נובע מהחשיבות הביטחונית של הנוכחות הפיזית של מתיישבים יהודים על קרקע שפלסטינים נושלו ממנה, חשיבות שאף הובילה לכפיית ההתיישבות בה על אוכלוסיות יהודיות.

ההפרדה הטריטוריאלית הכרוכה בתהליך קולוניזציה המעודד יצירת לאום פלסטיני או ערבי ללא מדינה היא שהופכת כל מהגר שאיננו ערבי למתיישב לאומי-ציוני (Lustick 1999). ההתיישבות היא שמאפשרת לדמיין את הלאום הנפרד, והמדינה היא שיוצרת את התנאים המעודדים קבוצות ויחידים להתיישב על קרקע שממנה נדחקו הפלסטינים. הדבר בולט בסיפור גלי ההתיישבות בערי הפיתוח, כאשר בגל השני והשלישי המדינה משכה את המתיישבים, קודם המהגרים מברית המועצות לשעבר ואחר כך החרדים, על ידי דיור זול. החרדים מעניינים במיוחד כי

אף על פי שהמדינה מנסה לעודד אותם להתיישב בגדה המערבית על ידי הקמת ערים נפרדות בעבורם, חלקם מעדיפים להתיישב בערי הפיתוח.

מדינת המתיישבים בונה בתים ליהודים, והורסת בתים ויישובים של ערבים פלסטינים. היא מונעת תנועה מהפלסטינים ומאפשרת תנועה חופשית ליהודים. בכך היא עושה פעולה כפולה: הלאמת ההתיישבות והפיכת היחסים בין יהודים לערבים לסכסוך לאומי שבו רק צד אחד זכאי למדינה. זוהי פעולה הפוכה להטמעה שעליה מדברת התיאוריה של הקולוניאליזם ההתיישבותי, אף שהיא מכוונת לאותה מטרה – שטטוש אופייה הקולוניאלי של המדינה לצורך לגיטימציה. כפי שההטמעה הופכת בארצות רבות למכשול העיקרי של העמים הילידיים במאבקם לדה־קולוניזציה, בישראל/פלסטין ההפרדה הכפויה, הגיאוגרפית והחוקית, היא שהופכת למכשול העיקרי לדה־קולוניזציה.

ההתיישבות היהודית הנפרדת מבנה היררכיה בין מתיישבים: מצד אחד אנשי ההתיישבות הכפרית, רובם אשכנזים, התופסים בשם הפרויקט הציוני שטח גדול יחסית, ומצד שני אנשי ההתיישבות העירונית בפריפריה, רובם מזרחים. התפקיד העיקרי של המזרחים בפריפריה איננו לתפוס קרקע אלא לשנות את המאזן הדמוגרפי באזורים שהרוב היהודי איננו מובטח בהם. למרות זאת גם הם יכולים לדמיין את עצמם חלק מהלאום השולט, בזכות היותם מתיישבים בחסות המדינה. את הערבים שנדחקו מהקרקע ומבקשים לחזור אליה מכוונת המדינה כאויב לאומי שיש להגביל את תנועותיו ולהכפיף לשליטתה כדי להעניק ביטחון ליהודים. על ידי כך מתעצם תפקידו של הצבא כמוקד הזהות וההזדהות של הלאומיות.

מטרנתנו בספר היא להציג קריאת כיוון להבנת פרויקט ההתיישבות הציונית כתהליך דינמי ומשתנה בין ההתיישבות היהודית להתנגדות הפלסטינית. כפי שאמרנו בפתח הדברים, איננו מתיימרים להציג כאן סיכום של תולדות ההתיישבות הציונית וההתנגדות לה, ובוודאי לא להקיף את כל ההיבטים שלהן. הנושאים הנידונים בספר נובעים גם מן הידע ותחומי העניין של הכותבים. נזכיר כאן כמה מהנושאים והתקופות שלא זכו לדיון מפורט בספר וראויים לתשומת לב בהמשך. ראשית, רוב המאמרים עוסקים בתקופה שקדמה ל-1967, וחשוב להחיל את הפרספקטיבה המוצעת כאן גם על ההתיישבות היהודית וההתנגדות הפלסטינית מעבר לקו הירוק ובמזרח ירושלים. שנית, התמקדנו בקבוצות שהתעמתו בדרכים ישירות יותר, ולא התעמקנו בחלוקות הפנימיות בציבור היהודי ובציבור הפלסטיני. ראוי להתייחס גם לחלוקות אלו, לדוגמה החלוקות המעמדיות והשפעתן על הדינמיקה ההיסטורית בהקשר האתני היהודי, ובתוכו המזרחיות (וראו Grinberg 2003). וראוי גם להרחיב את הדיון בהתיישבות מעבר לערי הפיתוח (לדוגמה גיליס 2016; Dalsheim 2008). היבט מכריע הוא כמובן תפקיד המגדר במאבק על הקרקע, הן אשר למתיישבים יהודים (לדוגמה ברנשטיין 1987; שילה 2014), והן אשר להתנגדות הפלסטינית (לדוגמה 2018; Richter-Deveroe 1991; Peteet 1991). דרושה התייחסות ישירה למקומה של הדת בפרויקט ההתנחלות (לדוגמה רענן 1980; פלג 1997), ונדרש לא פחות

ניתוח של החלוקות האתניות והדתיות בתוך הציבור הערבי ושל הקשר שלהן להתנגדות.

לסיכום, אנו מקווים שהפרספקטיבה שהוצגה כאן תשמש בסיס למגוון מחקרים שיתייחסו להתיישבות היהודית ולהתנגדות הפלסטינית לא כההליך דטרמיניסטי אלא כההליך מרובה אירועים, המושפע גם מגורמים חיצוניים כגון גלי הגירה, השפעות בינלאומיות ומלחמות. מחקרים אלו, כך אנחנו מקווים, ישלבו היסטוריה, סוציולוגיה, גיאוגרפיה, כלכלה, פוליטיקה, לימודים אורבניים ומשפטים. מטרתנו בעבודה כולה היא ליצור ולהציג כלים תיאורטיים ואנליטיים חדשים להבנת המציאות – אבל גם לשינויה.

* * *

ספר זה הוא פרי עבודתה של קבוצת מחקר שהוקמה בשנת 2017 במכון ון ליר, והוא תוצאה של שיתוף פעולה בין גורמים רבים. אנחנו מודים למכון ולעומד בראשו, פרופ' שי לביא, על האמון שנתן בנו, על התמיכה הכספית והמינהלית, ועל העידוד המתמשך שבזכותו בא הספר לעולם. תודתנו לד"ר כפיר כהן לוסטיג, שהיה ראש התמה "גלובליזציה וריבונות" במכון וליווה אותנו לאורך תהליך העבודה. תודה גם ללימור שגיא ולתום מהגר על הסיוע הלוגיסטי שאפשר לקיים את מפגשי הקבוצה. כמו כן, ברצוננו להודות לחברי הקבוצה ולאורחיה, שהיו שותפים למסע אינטלקטואלי שכלל דיונים מרתקים על ההיסטוריה, הסוציולוגיה והכלכלה של ארץ ישראל-פלסטיין. לבסוף, אנו מודים מקרב לב להוצאה לאור של מכון ון ליר: לד"ר טל כוכבי על הערותיה החשובות, ולאורנה יואלי-בנבנישתי ועמית לין על שיתוף הפעולה הפורה. בשלבי הפקת הספר נהנינו מאוד מהעבודה המשותפת ומן הליווי המקצועי של רונית טפיירו, מטיפולה הקפדני והמסור של המפיקה האחראית יונה רצון, ומן העריכה הלשונית של אילנה דנון.

רשימת המקורות

אייזנשטדט, שמואל נח, 1950. "זרמים חדשים בהתיישבות העובדת", בן ציון דינבורג (עורך), שיבת ציון: ספר שנה לחקר הציונות ותקומת ישראל, ירושלים: הספריה הציונית, עמ' 254-268.

—, 1967. החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים: מאגנס. אלגזי, גדי, 2006. "מטריקס בבילעין: סיפור על קפיטליזם קולוניאלי בישראל של ימינו", תיאוריה וביקורת 29 (סתיו), עמ' 173-191.

ארליך, אבישי, 1993. "חברה במלחמה: הסכסוך הלאומי והמבנה החברתי", אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: ברירות, עמ' 253-275.

- באיית, אסף, 2005. "ממעמדות מסוכנים למורדים שקטים: הפוליטיקה של העניים העירוניים בדרום הגלובלי", ברוך קימורלינג (עורך), סוציולוגיה של הפוליטיקה (מקראה), תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 407-429.
- בובר, מרטין, 1983. "ניסיון שלא נכשל", נתיבות באוטופיה, תל אביב: עם עובד, עמ' 145-156.
- בין, אלכס, 1952. תולדות ההתיישבות הציונית: מתקופת הרצל ועד ימינו, רמת גן: מסדה. בית לחם, לואיז, טל כוכבי, יוסי יונה ויהודה שנהב, 2006. "פתח דבר", תיאוריה וביקורת 29 (סתיו), עמ' 5-8.
- בן אברם, ברוך, 1976. חבר הקבוצות: התפתחותו החברתית והרעיונית, תל אביב: עם עובד. בן רפאל, אליעזר, 1996. מהפכה לא טוטלית, רמת אפעל: יד טבנקין.
- בן רפאל, אליעזר, עם מנחם טופל, שלמה גץ וארזה אברהמי, בשיתוף אליאט אורחן, 2011. הקיבוץ: סיכון ההישרדות, ירושלים: מאגנס.
- בנימין, שלומית, 2006. "נוכחים נפקדים: המקרה של קוביבה/כפר גבירול", תיאוריה וביקורת 29 (סתיו), עמ' 81-102.
- ברנשטיין, דבורה, 1987. אישה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גוטוויין, דני, 2004. "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש", תיאוריה וביקורת 24 (אביב), עמ' 203-211.
- גולן, ארנון, 2001. שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל 1948-1950, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גיליס, ריבי, 2016. "האתניות (כן) עוצרת במחסום: לשאלת הזהות האתנית בהתנחלויות", תיאוריה וביקורת 47 (חורף), עמ' 41-63.
- גרינברג, לב, 2007. שלום מדומיין, שיח מלחמה, תל אביב: רסלינג.
- דה מלאך, דניאל, 2015. "התנועה הקיבוצית והמאבק לשליטה יהודית בקרקע: מלחמת 1967 כמנוף לצמיחה, תהליכי שלום כמחוללי משבר", תיאוריה וביקורת 45 (חורף), עמ' 139-167.
- דה מלאך, דניאל, ולב גרינברג, 2019. "כיצד נשכחו קבוצות הכיבוש? מבט סוציולוגי על המאבק האלים על קרקע בגליל התחתון, 1908-1914", סוציולוגיה ישראלית 20(2), עמ' 59-87.
- טלמון, יונינה, 1970. יחיד וחברה בקיבוץ: מחקרים סוציולוגיים, ירושלים: מאגנס.
- כהנר, לי, 2017. "בין גטר-פוליטיקה לגיאור-פוליטיקה: התנחלויות חרדיות בגדה המערבית", תיאוריה וביקורת 47 (חורף), עמ' 65-88.
- כנרי, ברוך, 1989. לשאת את עמם: ההגשמה, השליחות והדימוי העצמי של הקיבוץ המאוחד, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לוסטיק, איאן, 1980. ערבים במדינה יהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי, בתרגום אורה גרינגרד, חיפה: מפרש.
- לנדסהוט, זיגפריד, 1944. הקבוצה: מחקר סוציולוגי על הישוב הקבוצי בארץ ישראל, ירושלים: המכון להשכלה ציונית.
- מרגלית, אלקנה, 1971. השומר הצעיר: מעדת נעורים למארכסיוזם מהפכני (1913-1936), תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- נח, חיה, 2009. הכפרים שישנם ואינם: הכפרים הבדואים הלא-מוכרים בנגב, חיפה: פרדס. נוריאלי, בני, 2005. "זרים במרחב לאומי: היהודים הערבים בגטו בלוד, 1950-1959", תיאוריה וביקורת 26 (אביב), עמ' 13-42.
- ניר, הנרי, 2008. רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית, בתרגום עמנואל לוטם, ירושלים: מוסד ביאליק.
- סבאע'ח'ורי, אריז', 2014. "פרקטיקות קולוניזציה ואינטראקציות בספר: קיבוצי השומר הצעיר וכפרי הסביבה הערבים בשולי עמק יזרעאל (מרג' אבן עאמר), 1936-1956", עבודת דוקטור, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת תל אביב.
- , 2018. "קולוניאליזם התיישבותי, נקודת המבט הילידית והסוציולוגיה של ייצור ידע בישראל/פלסטיין", תיאוריה וביקורת 50 (חורף), עמ' 391-418.
- ע'אנס, הונידה, 2016. "מקובניה עד אל-בוארה: גנאלוגיה של ההמשגה הפלסטינית להתיישבות היהודית בפלסטיין/ישראל", תיאוריה וביקורת 47 (חורף), עמ' 15-39.
- פלאג, מולי, 1997. להפיץ את זעם האל: מגוש אמונים ועד כיכר רבין, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פלא, יואב, ועדי אופיר (עורכים), 2001. ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- פרנקל, יונתן, 1989. נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה 1862-1917, תל אביב: עם עובד.
- צפדיה, ארז, 2016. "המרחב האפור של ההתיישבות בשטחים: ניתוח גיאוגרפי-משפטי של המאחזים", תיאוריה וביקורת 47 (חורף), עמ' 133-157.
- קולת, ישראל, 1964. "אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל 1905-1919", עבודת דוקטור, החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קימרלינג, ברוך, 2004. מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל – בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות, תל אביב: עם עובד.
- רובין, ריכב, 2001. "גאוגרפיה היסטורית בישראל – כיווני מחקר ומגמות מתודולוגיות", קתדרה 100, עמ' 340-360.
- רם, אורי, 2005. הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל אביב, ג'האד בירושלים, תל אביב: רסלינג.
- רענן, צבי, 1980. גוש אמונים, תל אביב: ספרית פועלים.
- שוורץ, משה, 2004. "מקואופרטיב חקלאי ליישוב כפרי? סיפורו של מושב-העובדים: קיבוע ושינוי בסביבה משתנה", אופקים בגאוגרפיה 59, עמ' 11-35.
- שילה, מרגלית, 2014. "נשים, מגדר ותולדות היישוב היהודי בארץ: הישגים ויעדים", קתדרה 150, עמ' 121-154.
- שנהב, יהודה, 2000. "מרחב, אדמה, בית: על התנרמלותו של 'שיח חדש'", תיאוריה וביקורת 16 (אביב), עמ' 3-12.
- , 2002. "פתח דבר", תיאוריה וביקורת 20 (אביב), עמ' 5-8.
- (עורך), 2004. קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי: אנתולוגיה של תרגום ומקור, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- , 2010. במלכודת הקו הירוק: מסה פוליטית יהודית, תל אביב: עם עובד.

שפירא, אניטה, תשכ"ט. "החלום ושברו: התפתחותו הפוליטית של גדוד העבודה ע"ש טרומפלדור, 1927-1920," בדרך ב(ג), עמ' 34-36; ב(ד), עמ' 33-54. שרון, סמדר, 2017. כך כובשים מולדת: תכנון ויישוב חבל לכיש בשנות החמישים, חיפה: פרדס.

- Abdo, Nahla, and Nira Yuval-Davis, 1995. "Palestine, Israel and the Zionist Settler Project," in Daiva Stasiulis and Nira Yuval-Davis (eds.), *Unsettling Settler Societies: Articulations of Gender, Race, Ethnicity and Class*, London: Sage, pp. 291-322.
- Abu-Lughod, Ibrahim, and Baha Abu-Laban (eds.), 1974. *Settler Regimes in Africa and the Arab World: The Illusion of Endurance*, Wilmette, IL: Medina University Press International.
- Barakat, Rana, 2018. "Writing/Righting Palestine Studies: Settler Colonialism, Indigenous Sovereignty and Resisting the Ghost(s) of History," *Settler Colonial Studies* 8(3), pp. 349-363.
- Bashir, Bashir, and Rachel Busbridge, 2019. "The Politics of Decolonisation and Bi-Nationalism in Israel/Palestine," *Political Studies* 67(2), pp. 388-405.
- Bayat, Asef, 2013. *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Ben-David, Joseph, 1964. "The Kibbutz and the Moshav," in idem (ed.), *Agricultural Planning and Village Community in Israel*, Paris: Unesco, pp. 45-57.
- Bober, Arie (ed.), 1972. *The Other Israel: The Radical Case Against Zionism*, Garden City, NY: Anchor Books.
- Bonacich, Edna, 1972. "A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market," *American Sociological Review* 37(5), pp. 547-559.
- Busbridge, Rachel, 2018. "Israel-Palestine and the Settler Colonial 'Turn': From Interpretation to Decolonization," *Theory, Culture & Society* 35(1), pp. 91-115.
- Cavanagh, Edward, and Lorenzo Veracini (eds.), 2017. *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism*, New York: Routledge.
- Dalsheim, Joyce, 2008. "Twice Removed: Mizrahi Settlers in Gush Katif," *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture* 14(5), pp. 535-551.
- Darweish, Marwan, and Andrew Rigby, 2015. *Popular Protest in Palestine: The History and Uncertain Future of Unarmed Resistance*, London: Pluto Press.
- DeMalach, Daniel, 2017. "The Political Economy of Communal Life: Zionist Settlement Policy and Kibbutz Collective Practices, 1920-2010," *Communal Societies* 37(2), pp. 129-152.

- Eisenstadt, Shmuel Noah, 1967. *Israeli Society*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Eldin, Munir Fakher, 2014. "British Framing of the Frontier in Palestine, 1918-1923: Revisiting Colonial Sources on Tribal Insurrection, Land Tenure, and the Arab Intelligentsia," *Jerusalem Quarterly* 60, pp. 42-58.
- Elkins, Caroline, and Susan Pedersen (eds.), 2005. *Settler Colonialism in the Twentieth Century: Projects, Practices*, New York: Routledge.
- Falah, Ghazi, 1991. "Israeli 'Judaization' Policy in Galilee," *Journal of Palestine Studies* 20(4), pp. 69-85.
- Fenster, Tovi, 2018. "The Micro-Geography of a Home as a Contact Zone: Urban Planning in Fragmented Settler Colonialism," *Planning Theory & Practice* 19(4), pp. 496-513.
- Fredrickson, George, 1981. *White Supremacy: A Comparative Study of American and South African History*. Oxford: Oxford University Press.
- Grinberg, Lev Louis, 2003. "A Historical Slip of the Tongue, or What Can the Arab-Jewish Transportation Strike Teach Us about the Israeli-Palestinian Conflict?" *International Journal of Middle East Studies* 35(3), pp. 371-391
- , 2013. "Resistance, Politics and Violence: The Catch of the Palestinian Struggle," *Current Sociology* 61(2), pp. 206-225.
- Hawari, Yara, Sharri Plonski, and Elian Weizman, 2019. "Seeing Israel through Palestine: Knowledge Production as Anti-Colonial Praxis," *Settler Colonial Studies* 9(1), pp. 155-175.
- Hilal, Jamil, 1976. "Imperialism and Settler-Colonialism in West Asia: Israel and the Arab Palestinian Struggle," *Utafiti: Journal of the Arts and Social Sciences* 1(1), pp. 51-69.
- Hollander, Jocelyn, and Rachel Einwohner, 2004. "Conceptualizing Resistance," *Sociological Forum* 19(4), pp. 533-554.
- Jabbour, George, 1970. *Settler Colonialism in Southern Africa and the Middle East*, Beirut: Palestine Liberation Organization Research Center.
- Kayyali, Abdul-Wahab, 1977. "Zionism and Imperialism: The Historical Origins," *Journal of Palestine Studies* 6(3), pp. 98-112.
- Kedar, Alexandre, Ahmad Amara, and Oren Yiftachel, 2018. *Emptied Lands: A Legal Geography of Bedouins Rights in the Negev*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Khalidi, Rashid, 2020. *The Hundred Years' War on Palestine: A History of Settler Colonialism and Resistance*, New York: Metropolitan.
- Kimmerling, Baruch, 1983a. *Zionism and Economy*, Cambridge, MA: Schenkman.
- , 1983b. *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*, Berkeley: University of California.
- Lustick, Ian, 1999. "Israel as a Non-Arab State: The Political Implications

- of Mass Immigration of Non-Jews,” *The Middle East Journal* 53(3), pp. 417-433.
- Macoun, Alissa, and Elisabeth Strakosch, 2013. “The Ethical Demands of Settler Colonial Theory,” *Settler Colonial Studies* 3(3-4), pp. 426-443.
- Mamdani, Mahmood, 2015. “Settler Colonialism: Then and Now,” *Critical Inquiry* 41(3), pp. 596-614.
- Merlan, Francesca, 1997. “Reply to Patrick Wolfe,” *Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice* 41(2), pp. 10-19.
- Nasasra, Mansour, 2017. *The Naqab Bedouins: A Century of Politics and Resistance*, New York: Columbia University Press.
- Newman, David, 2017. “Settlement as Suburbanization: The Banality of Colonization,” in Marco Allegra, Ariel Handel, and Erez Maggor (eds.), *Normalizing Occupation: The Politics of Everyday Life in the West Bank Settlements*, Bloomington, IN: Indiana University Press, pp. 34-47.
- Pappé, Ilan, 2015. “The Old and New Conversations,” in Noam Chomsky and Ilan Pappé, *On Palestine*, ed. Frank Barat, Chicago: Haymarket Books, pp. 9-49.
- Peteet, Julie, 1991. *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*, New York: Columbia University Press.
- Porter, Libby, and Oren Yiftachel, 2017. “Urbanizing Settler-Colonial Studies: Introduction to the Special Issue,” *Settler Colonial Studies* 9(2), pp. 177-186.
- Qumsiyeh, Mazin, 2011. *Popular Resistance in Palestine: A History of Hope and Empowerment*, London: Pluto Press.
- Rabinowitz, Dan, 1997. *Overlooking Nazareth: The Ethnography of Exclusion in Galilee*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Reynolds, Henry, 2006. *The Other Side of the Frontier: Aboriginal Resistance to the European Invasion of Australia*, Sidney: UNSW Press.
- Richter-Devroe, Sophy, 2018. *Women’s Political Activism in Palestine: Peacebuilding, Resistance, and Survival*, Urbana: University of Illinois Press.
- Rodinson, Maxime, 1968. *Israel and the Arabs*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- Rosen, Gilad, and Eran Razin, 2009. “The Rise of Gated Communities in Israel: Reflections on Changing Urban Governance in a Neo-Liberal Era,” *Urban Studies* 46(8), pp. 1702-1722.
- Rouhana, Nadim, 2015. “Homeland Nationalism and Guarding Dignity in a Settler Colonial Context: The Palestinian Citizens of Israel Reclaim their Homeland,” *Borderlands* 14(1), pp. 1-37.
- , 2018. “Decolonization as Reconciliation: Rethinking the National Conflict Paradigm in the Israeli-Palestinian Conflict,” *Ethnic and Racial Studies* 41(4), pp. 643-662.

- Rouhana, Nadim, and Areej Sabbagh-Khoury, 2015. "Settler-Colonial Citizenship: Conceptualizing the Relationship between Israel and its Palestinian Citizens," *Settler Colonial Studies* 5(3), pp. 205-225.
- Rowse, Tim, 2014. "Indigenous Heterogeneity," *Australian Historical Studies* 45(3), pp. 297-310.
- Russell, Raymond, Robert Hanneman, and Shlomo Getz, 2013. *The Renewal of The Kibbutz: From Reform to Transformation*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Sabbagh-Khoury, Areej (forthcoming). *Socialist Zionism, Settler Colonial Memory and Practice in Palestine*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Salamanca, Omar, Mezno Qato, Kareem Rabie, and Sobhi Samour, 2012. "Past Is Present: Settler Colonialism in Palestine," *Settler Colonial Studies* 2(1), pp. 1-8.
- Sayegh, Fayez, 1965. *Zionist Colonialism in Palestine*, Beirut: Palestine Liberation Organization Research Center.
- Scott, James C., 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven: Yale University Press.
- Sewell, William, 1996. "Three Temporalities: Toward an Eventful Sociology," in Terrence J. McDonald (ed.), *The Historic Turn in the Human Sciences*, Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 245-280.
- Shafir, Gershon, 1989. *Land, Labor, and the Origins of the Israeli Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
- , 2017. "Theorizing Settler Colonialism in Palestine," in Edward Cavanagh and Lorenzo Veracini (eds.), *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism*, London: Routledge, pp. 339-352.
- Shalhoub-Kevorkian, Nadera, 2014. "Human Suffering in Colonial Contexts: Reflections from Palestine," *Settler Colonial Studies* 4(3), pp. 277-290.
- Snelgrove, Corey, Rita Dhamoon, and Jeff Corntassel, 2014. "Unsettling Settler Colonialism: The Discourse and Politics of Settlers, and Solidarity with Indigenous Nations," *Decolonization: Indigeneity, Education and Society* 3(2), pp. 1-32.
- Therborn, Göran, 2008. *From Marxism to Post-Marxism?*, London: Verso.
- Trabulsi, Fawwaz, 1969. "The Palestine Problem: Zionism and Imperialism in the Middle East," *New Left Review* 57, pp. 53-90.
- Tzfadia, Erez, 2006. "Public Housing as Control: Spatial Policy of Settling Immigrants in Israeli Development Towns," *Housing Studies* 21(4), pp. 523-537.
- Veracini, Lorenzo, 2010. *Settler Colonialism: A Theoretical Overview*, Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- , 2013. "'Settler Colonialism': Career of a Concept," *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 41(2), pp. 313-333.

- , 2014. "Defending Settler Colonial Studies," *Australian Historical Studies* 45(3), pp. 311-316.
- , 2015. "What Can Settler Colonial Studies Offer to an Interpretation of the Conflict in Israel-Palestine?" *Settler Colonial Studies* 5(3), pp. 268-271.
- Weintraub, Dov, Moshe Lissak, and Yael Azmon, 1969. *Moshava, Kibbutz, and Moshav: Patterns of Jewish Rural Settlement and Development in Palestine*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Weizman, Eyal, 2007. *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*, London: Verso.
- Wolfe, Patrick, 1999. *Settler Colonialism and the Transformation of Anthropology: The Politics and Poetics of an Ethnographic Event*, London: Cassell.
- , 2006. "Settler Colonialism and the Elimination of the Native," *Journal of Genocide Research* 8(4), pp. 387-409.
- , 2012. "Purchase by Other Means: The Palestine Nakba and Zionism's Conquest of Economics," *Settler Colonial Studies* 2(1), pp. 133-171.
- , 2013. "Recuperating Binarism: A Heretical Introduction," *Settler Colonial Studies* 3(4-3), pp. 257-279.
- Yacobi, Haim, 2009. *The Jewish-Arab City: Spatio-politics in a Mixed Community*, London and New York: Routledge.
- Yacobi, Haim, and Erez Tzfadia. 2019. "Neo-Settler Colonialism and the Re-Formation of Territory: Privatization and Nationalization in Israel," *Mediterranean Politics* 24(1), pp. 1-19.
- Yiftachel, Oren, 1996. "The Internal Frontier: Territorial Control and Ethnic Relations in Israel," *Regional Studies* 30(5), pp. 493-508.
- , 2006. *Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- , 2009. "Critical Theory and 'Gray Space': Mobilization of the Colonized," *City* 13(2-3), pp. 246-263.
- Zreik, Raef, 2016. "When does a Settler Become a Native? (with Apologies to Mamdani)," *Constellations* 23(3), pp. 351-364.
- Zureik, Elia, 1979. *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*, London: Routledge and Kegan Paul.
- , 2016. *Israel's Colonial Project in Palestine: Brutal Pursuit*, New York: Routledge.